

Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül

A budapesti Egyetemi Könyvtár jelenlegi épületét 1876 március 28-án adta át rendeltetésének „előkelő, díszes, nagy közönség jelenlétében”¹ THAN Károly, az egyetem rektora. A könyvtár új hajléka méltó volt mind könyvpolcainak gazdag tartalmához, mind az egyetemi oktatás és a tudományos kutatás egyre fokozódó igényeihez. Ugyanekkor beleilleszkedett a lendületesen fejlődő, akkortájt egyesített főváros más, hasonló stílusban emelt hatalmas középületeinek együttesébe.²

Az új könyvtárépület létrejöttéhez vezető út nem volt mentes a nehézségektől. Különböző érdekcsoportok, társadalmi osztályok szinte évszázados küzdelmének eredményeként született meg az akkor már mintegy 200 000 kötet, az évente több mint 25 000 könyvtárlátogató új otthona. Messze kell visszanyúlnunk a történelemben, ha világosan akarjuk látni: hogyan gátolták egyházi reakció, pénzügyi nehézségek, háborús viszonyok a könyvtár egészséges fejlődését, — miért csak 1876-ban (s nem egy emberöltővel előbb) lehetett biztonságba helyezni az ország egyik legnagyobb szellemi kincsét a már-már összedúlással fenyegető régi épületből. Ahhoz ugyanis, hogy a könyvtár építkezése megindulhasson, tisztázódnia kellett egy régen húzódó jog-

A dolgozat megírásához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM) és a budapesti Tudományegyetem Rektori Hivatalának (Rekt.) az Országos Levéltárban (OL) őrzött iratanyagát, a Budapesti 1. sz. Állami Levéltárban (Bp. 1. AL) található vonatkozó irat- és térképanyagot, valamint az Egyetemi Könyvtár irattárát (EK.) használtam fel.

Megjegyzendő, hogy

a) a hosszadalmas pereskedés eredményeként a vonatkozó iratanyag többsége az OL VKM iratokban gyűlt össze, mégpedig az 1867. évi miniszteriális, valamint az ez évi és az azt megelőző évek visszaállított helytartótanácsi (Htt.), helytartósági (Stth.) és régi helytartótanácsi (Htt.) iratai általában az 1867. évi III. kútfő (kf.) 2. tétel (t.) 459. alapszám (asz.) — a későbbi éveké az 1868. II. kf. 2. t. 735. asz.; 1869. II. kf. 2. t. 341. asz.; 1870. II. kf. 2. t. 964. asz.; 1871. II. kf. 2. t. 4081. asz. és 1872. III. kf. 2. t. 1154. asz. alatt. A jegyzetekben olvasható jelzetek az illető évnél megfelelő, fent idézett alapszám alatt található egyes ügyiratokat jelzik.

b) A pesti ferences rendház iratanyagát nem állt módomban feldolgozni, mivel az Pozsonyban, a rendtartomány akkori székhelyén található.

¹ MÁTÉ Sándor: *A budapesti magyar királyi Tudomány-Egyetem könyvtára 1774—1895.* Bp. 1896. 14. l.

² Nem foglalkozunk itt sem az új könyvtárépület építészeti és stíláriai megoldásainak kétségtelen problémáival (kupola és tympanon), sem pedig a könyvtár belső, könyvtártechnikai berendezésének az akkori pénzügyi válsággal magyarázható hiányosságaival.

vitának, amely az Egyetem és a pesti ferencrendi zárda között folyt s amely minden egészséges kibontakozást lehetetlenné tett.

Az Egyetem és a rend közötti jogvita gyökerét 1690-ben — pár esztendővel Budának és Pestnek a török uralom alól való felszabadítása után találjuk meg. A török uralom és az 1686-i ostrom különösen Pesten szinte „tabula rasa”²-t hagyott maga után, megsemmisítve a török korszak előtti virágzó fejlődés emlékeit.³ A régi lakosság kihalt vagy elmenekült s a visszafoglalt várost nagyrészt németajkú jövevények serege népesítette be. A régi tulajdonosok távozása, a visszafoglalt területeken mindenütt bevezetett új rendszer, mely a korábban magyar területeket az osztrák központi katonai és polgári közigazgatás alá helyezte, — azzal az eredménnyel járt, hogy Pest város területén is megindult az elhagyott területek kiosztása és betelepítése. A betelepítés teljhatalmú intézője mindenütt az ún. kamarai inspektor volt, aki az egyes inspektorátusok területén a közigazgatás vezetőjeként szerepelt.

A Pest város területén már a török idők előtt letelepedett ferences rendnek WERNLEIN István János báró, Buda, Esztergom és Érsekújvár teljhatalmú kamarai inspektora adta meg az újbóli letelepedési engedélyt. Ő adományozta⁴ a rend syndicusának (világi jogvédőjének), CISSERICH Sámuelnek kérésére⁵ a rend számára azt a hatalmas, több mint 4000 négyszöglől terjedelmű területet, amelyet ma az Egyetem utca (Ferenciek tere, Barátok tere), Kossuth Lajos utca (Hatvani utca, Egri utca) és Reáltanoda utca (Kolbacher utca, Zöldkert utca) határol s amely kelet felé magába foglalta a jelenleg a Magyar utca és Szép utca között elterülő háztömbnek több mint felerészét. Az adományozással kapcsolatban RÓMER Flóris megjegyzi,⁶ hogy a rendnek jó hírben kellett állania a császári hatóságok előtt, mert ekkora területet csupán a főtisztek számára hasítottak ki. Akár elfogadjuk RÓMER feltevését, akár nem, hogy ehhez az ostromban jelentős szerepet játszott ferencrendi FRA GABRIELE is hozzájárult, — kétségtelen az, hogy a ferencesek voltak az első szerzetesrend, amelynek letelepedését az új közigazgatás elősegítette.

A telek sarkán, a mostani templom helyén akkor török mecset állott. A mecsetet lebontották s alapjain kezdődött meg a templom és mellette a rendház építkezése, amely egészében a XVIII. század közepén fejeződött be.

1777-ben jelent meg a színen — igaz ugyan, hogy ekkor még csak a Duna túlsópartján — a bennünket érdeklő jogvita másik szereplője, az egyetem, illetve közelebbről annak könyvtára. Az egyetemet, amelyet MÁRIA TERÉZIA a jezsuita rend 1773-ban elrendelt feloszlatása után a rend számos birtokával (így a könyvtárral is) megajándékozott, — 1777-ben költöztették Budára. A Nagyszombatban elfoglalt helyiségek helyett — az 1780-as egyetemi nagy privilegialis levélben is megerősített jogügylettel — az egyetem *csereként* a királyi várpalota helyiségeinek egy részét kapta meg. Itt kapott szállást a könyvtár is. A Várhegy azonban nem bizonyult megfelelő elhelyezésnek tuda-

² RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Bp. 1873. és SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez*. I—II. Bp. 1899.

⁴ Az adománylevel eredetijéről 1849-ben készített hiteles másolat: OL Stth. 1338/1854. — 1715-ben készített átirata: OL Stth. 12570/1851 és PALUGYAY Imre: *Buda-Pest szabad királyi városok leírása*. Pest. 1852. 355. l.

⁵ BALÁZSOVITS, Ö.: *Brevis historia conventuum ordinis S. Francisci*... Pozsony, 1869. 127—128. l.

⁶ RÓMER i. m. 175. l.

mányos intézmények számára. Ezért II. JÓZSEF, trónralépése után hamarosan, felvetette az egyetem Pestre való áttelepítésének kérdését, mivel véleménye szerint a fejlődőképesebb balparti város e célnak jobban megfelelt. Az uralkodó a könyvtár iránt különös érdeklődést tanúsított s azt még Budán két ízben is felkereste. 1783-ban rendelte el — a csillagvizsgáló és a gimnázium kivételével — a Pestre való átköltözést. Ekkor a teológiai kar a mai központi épület helyén, a bölcsészeti és jogi kar az ún. curiai épületben (a mai könyvtári épülettel szemben), az orvosi kar először a volt pálos kolostorban, majd a Hatvani utca és az Újvilág utca (Simmelweiss utca) sarkán álló volt jezsuita rendházban helyezkedett el. A könyvtár elhelyezéséről is történt gondoskodás s ezzel elérkeztünk az egyetem és a rend közötti jogvita kiindulópontjához.

II. JÓZSEF 1784 május 11-én elrendelte,⁷ hogy „a pesti ferences rendház nagy része a királyi egyetem használatára minél hamarabb kiürítettessék”. Az uralkodó a ferences rendet nem oszlatta fel, azonban működését megszorította. Éppen ezért a rendháznak meghagyott kisebb részben csupán annyi szerzetes tartózkodását engedélyezte, amennyi a plébániai szolgálat ellátásához szükséges volt. Az egyetemnek átadott részben nyert elhelyezést a könyvtár, a mérnökiskola (az Institutum Geometricum, — a Műszaki Egyetem őse), valamint a rendház kertjében a fűvészkert. A telken ekkor a rendház és a templom állott, valamint a Reáltanoda utcai fronton és az udvarban különböző konyha- és lakóépületek. Maga a rendház egyemeletes épület volt, az egyéb épületek földszintesek. Az 1784-i átköltözés alkalmával a könyvtár a rendház teljes nyugati (a Barátok terére néző) szárnyát, valamint a déli szárny földszintjét kapta meg. A déli szárny emeleti részébe a mérnökiskola költözött. A rendnek csupán a keleti szárny maradt meg, kicsiny udvarrészsel,⁸ mivel a nagyudvar a fűvészkertnek jutott és az udvari lakások nagy részébe egyetemi (részben könyvtári) alkalmazottak költöztek be.

1784-től 1807-ig a könyvtár zavartalanul birtokolta az ingatlan neki jutott részeit. 1807-ben azonban a rend kísérletet tett az ingatlan visszaszerzésére. Ekkor a helytartótanács utasította az egyetemi alapot, hogy a fűvészkerti részért fizessen ki a rendnek „egyszer és mindenkorra, kártalanítás címén”⁹ 7000 forintot. Ez meg is történt, aminek következtében az ingatlant telekkönyvileg is a könyvtár nevére írták. Azonban az 1811-i pénzügyi műveletek során ez az összeg 1/5-ére csökkent, amit a rend a későbbiek során állandóan úgy emlegetett fel, mintha az értékcsökkenéssel a kártalanítás ténye is bizonyos fokig meg nem történtté vált volna.

Még ugyanebben az évben megtörtént a régi GRASSALKOVICH-féle teleknek egyetemi fűvészkert céljára történő átengedése. GRASSALKOVICH Antal ugyanis a szűknek bizonyuló fűvészkert helyett saját, a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán fekvő telkét cserébe átengedte, a cserébe kapott telket viszont a Nemzeti Múzeum építése céljára ingyen átadta. A telekcserének a jogvita későbbi sorsa szempontjából az a jelentősége, hogy később az egyetem perdöntő tényként hivatkozott arra, hogy a cserét törvénybe is iktató 1808 : 8. törvénycikk a régi fűvészkerttről, mint a „pesti királyi egyetem fűvészkertjé”-ről emlékezik meg.

⁷ OL Htt. 11094/1784. (Az eredeti ügyirat a per folyamán elveszett. Tartalmát kivonatokból ismerjük.)

⁸ BALÁZSOVITS i. m. 129. l.

⁹ OL Htt. 10992/1807.

A kártalanítás után, 1812-ben az egyetemi alap a régi telek keleti, nagyobbik részét árverés útján több mint 100 000 forintért értékesítette.¹⁰ E telekrészből keletkezett a mai Szép utca, valamint az utca két oldalán elhelyezkedő házsorok is. A megmaradt telekrészben viszont további udvari helyiségek épültek. Az 1812-i telekeladás is állandóan szerepelt a jogvita későbbi fejleményei során. A rend az összegszerűséget illetően azzal érvelt, hogy az egyetem csupán 7000 forint kártérítést fizetett, viszont a telket ennek az összegnek mintegy tizenötszöröséért adta el. Viszont érvelt azzal is, hogy a kártérítés — éppen annak összegszerű különbözete miatt — nem vonatkozhatott az egész telekre, hanem csupán annak egy részére, értelemszerűen a később eladott részre. A későbbiek során természetesen már nem volt megállapítható, hogy az 1807-i helytartótanácsi rendelet „fűvészkert” kitétele vajon az egész, vagy csupán a későbbi maradék telekrészre vonatkoztatandó-e. E kérdés megválaszolatlan volta is hozzájárult ahhoz, hogy a jogvita csupán évtizedek múlva intéződött el véglegesen.

1814-ben a rend újabb kéréseivel állt elő: most már az összes könyvtári helyiségeknek a rend birtokába való visszaadását kérte.¹¹ A kérelmet az államszámvevőség akkor méltányosnak véleményezte; a helytartótanács azonban nem hozott döntést az ügyben, amely ezzel közel egy emberöltőre lekerült a napirendről.

Az 1814-i sikertelenség után a rend csupán 1841-ben jelentkezett új kérelemmel, azonban ekkor már sokkal szerényebb keretek között: csupán két szoba visszaadását kérte, hivatkozva a rendtagok növekvő számára. Kérésük nyomán felvetődött, hogy az 1814-i tulajdonjogi tárgyalások fonalát újból felveszik, ez azonban ismét elmaradt. A rend csupán két szobát kapott vissza, a déli szárny földszintjén, térítvény ellenében, használatra, a tulajdonjog említése nélkül.¹² A tulajdonjog, valamint újabb helyiségek visszaszerzése szempontjából szintén eredménytelen maradt a rend 1846-i kérése, amely szorosan összefüggött az új egyetemi épületek és könyvtár építkezésével kapcsolatos, ebben az évben felmerült tervekkel.

1846-ban minden jel arra mutatott, hogy a pesti egyetem régen esedékes elhelyezési kérdései — JÓZSEF nádor megértő segítségétől támogatva — végre megoldást nyernek, „itt lévén azon időpont, melyben a tudomány méltóságához és az idő igényeihez képest ezen tudományos egyetemre nézve az ohajtott változások fognak végbe vitetni.”¹³ Az év elején az uralkodó jóváhagyta STÁHLY Ignác protomedicus-királyi biztosnak az építkezésekkel kapcsolatos javaslatát. Ennek megfelelően a helytartótanács július 14-én értesítette az egyetemi tanácsot a döntés részleteiről s egyúttal intézkedett a költségek biztosítása felől. STÁHLY a rendeletet azzal küldte meg az egyetemi tanácsnak, hogy a „célszerű legnagyobb takarékossgal párosult és az Egyetem méltóságának megfelelő kulcsint is szemügyre vevő tervet és a hozzávaló költségvetést” alátámasztó igényeket a tanács haladéktalanul terjessze fel. A legfelsőbb elhatározás értelmében a könyvtár számára a régi fűvészkert telkén, tehát közvetlenül a rendház mellett veszélyeztetett „állapotú jelen hajléka helyett az e' melletti sarokteleknek a kapútul kezdő,

¹⁰ OL Stth. 12570/1851. Vö. BALÁZSOVITS i. m. 129. l.

¹¹ OL Htt. 18339/1814.

¹² OL Htt. 11954/1841.

¹³ Rekt. 217. és 218/1846.

innét pedig a Zöldkert utzába átnyúló, a szomszéd Bay- és Patay-féle házakig terjedő és most a könyvtári személyzet lakásait magában foglaló része [!], az újabb tapasztalatok és igényekhez alkalmazott, kellő olvasótermekkel . . . ellátott . . . építmény állíttassék, melybe az alkat elkészültéig, régi helyen közhasználatul meghagyandó könyvtár” a leggyakorlatibb módon átszállítható lesz.¹⁴ Ahhoz azonban, hogy az építkezés megkezdhető legyen, a fűvészkertet át kellett volna telepíteni a Ludovicæum melletti, e célra vásárolt FĚSTETICH-féle telekre. A GRASSALKOVICH-féle telken viszont — amelyen a fűvészkert az 1807-i adományozás ellenére sem került felállításra — az új orvostári épületeket kellett volna felállítani.

A könyvtár igazgatója, TOLDY (akkor még SCHEDEL) Ferenc egy hónap múlva benyújtotta az építkezésekkel kapcsolatos megjegyzéseit, valamint a műszaki terveket.¹⁵ E tervek szerint külön helyiséget kapott volna a ritkaságtár, a pénz- és régiségvár, a folyóirattár, a katalógus-terem, az igazgatói iroda az irattárral, valamint a nagy olvasóterem. A raktárhelyiségek kérdésében TOLDY határozottan a „szobarendszer” mellett foglalt állást a „teremrendszer”-rel szemben, „melly a szelidebb olasz ég 's az ott uralkodó építészeti szenvedélyek alatt keletkezett” s olasz építészek munkája nyomán terjedt el Közép-Európában és Észak-Európában. „Az illy könyvtárpaloták körül kifejthető architekturai hatásoknál fogva az építészek és mind azok, kik inkább a fényt, mint a' czélszerűséget tekintik, a teremrendszer mellett vannak : minden nem-hiú könyvtárnok azonban, ki a használhatóságot, a kezelés könnyűségét, s mi életkérdés, a könyvek fentartását nézi, a szobarendszert pártolja”, mint például a British Museum, a párizsi Bibliothèque du Roi, valamint a müncheni és göttingeni új könyvtárak.

A szobarendszer mérsékelt magasságú szobákban vagy folyosókon lehetővé teszi a megfelelő (13° R) raktári hőmérséklet fenntartását. Ez a teremkönyvtárakban (például a bécsi nagy könyvtárakban) nem érhető el. „És még a tiszték egészsége! Nincs egy is ki rendszerint csúzos kórokban ne szenvedne.” A nehezen hozzáférhető galéria az olvasók gyors kiszolgálását is megakadályozza s erősen kifogásolható a rend, tisztaság, helykímélés és költségmegtakarítás szempontjából. „Építsen tehát palotát könyveinek, ki azokat fényűzésül tartja, pompázzon az olvasatlanul hagyandó kötetekkel” — modern könyvtárat azonban csak szobarendszerrel, vagy méginkább folyosórendszerrel szabad felépíteni. A továbbiakban TOLDY részletes műszaki megjegyzéseket tesz az építőanyagot, vasajtó- és ablakberendezést, a raktárak napfénymentességét, a világítást stb., stb. illetően.

TOLDY javaslata és általában az egész 1846-i könyvtárépítési terv a jogvita szempontjából azért nagy jelentőségű, mert a helytartótanács említett rendelete nem is tett említést arról, mintha a könyvtári telek tulajdonjogi helyzete vitatható lenne s ezt mint ténykérdést kezelte.

A könyvtárépítkezési tervvel kapcsolatban a könyvtári telekre és az udvari épületekre igényt jelentett be a mérnökiskola is. PETZELT József egyetemi tanár, az iskola akkori vezetője 1846 augusztusában tervezetet nyújtott be az egyetemi tanácsnak, melyben azt javasolta, hogy az iskola számára a könyvtári telek Reáltanoda-utcai oldalán emeljenek fel egy (az akkori

¹⁴ OL Htt. 27316/1846.

¹⁵ EK »Könyvtárépítés 1846«. A javaslathoz készített műszaki tervek — mint általában a könyvtárépítéssel kapcsolatos tervanyag — nem volt fellelhető.

méreték szerint) jelentős, kétemeletes épületet s magát a kertet fűvészkertnek rendezték be.¹⁶ PETZELT arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Barátok terére és a Reáltanoda utcára nyíló, akkor nagyrészt beépítetlen telekrész a könyvtár céljaira elegendő; ő is abból indult ki tehát, hogy az akkor a könyvtár birtokában volt ingatlan minden kétséget kizáróan a könyvtár tulajdona.

A könyvtár kérdése tehát már a reformkor végén, a szabadságharcot megelőző években a hivatalos fórumokat és a magyar tudományos élet képviselőit élénken foglalkoztatta. De nem csak a könyvtár került így előtérbe. Szó esett — mint láttuk — az egyetem és az orvoskar új épületeiről, új mérnökiskoláról, új fűvészkerttről is. A politikai függetlenségért vívott küzdelem természetes velejárója volt, hogy egyre erősebben nyilvánult meg az önálló és független magyar tudományos élet megteremtésére irányuló szándék.

A lendületes, szépen induló tervezgetésnek a szabadságharc katonai eseményei, majd bukása vetettek véget. A fegyveres küzdelem hatalmas erőfeszítései során nem vált lehetővé mélyreható változások megvalósítása, új épületek emelése. Világos után viszont az uralomra került reakció kíméletlenül elnyomta a haladó szellemű megnyilatkozásokat, az önálló magyar tudományos élet megteremtésére irányuló törekvéseket. Nem meglepő tehát, ha a könyvtár és a rend vitája is új stádiumba lépett s a rend komoly segítséget talált az abszolutizmus reakciós kormányhatóságainál.

A rend fokozott energiával lépett a küzdőterre akkor, amikor az időpont politikai szempontból különleges lehetőségeket biztosított. A jelek szerint már 1849 januárjában tervekbe vette, hogy a könyvtárat a volt rendházi épületből kitessekelje. Ismerjük ugyanis a WERNLEIN-féle eredeti adománylevélnek egy 1849 január 20-án kelt hiteles másolatát,¹⁷ amelynek kiállítatásával a rendnek aligha lehetett más célja, mint hogy akkor, amikor Buda és Pest ideiglenesen császári közigazgatás alatt állt, megpróbálja régi célkitűzéseinek megvalósítását. A helyzet különösen alkalmassá vált a szabadságharc bukása után s ezt a rend nem is késlekedett kihasználni. A siker reményét megnövelte az is, hogy a mérnökiskola 1850 második felében egybeolvadt az ipartanodával s az így megürült helyiségekbe a könyvtár költözött be.

1850 végén DENK Agápius, a pesti zárda házfőnöke Pest város tanácsához beadványt intézett, melyben az egész ingatlannak (könyvtárépületnek, udvarnak és udvari lakásoknak) a rend birtokába való visszajuttatását kérte. DENK a következő indokokat sorakoztatta fel — a szerinte nem is vitatható tulajdonjogi érven kívül — kérése támogatására:

a) a rend iskolát akar létesíteni, amely a jelenlegi rendházban nem helyezhető el;

b) a rendtagok száma az eltelt idő alatt oly mértékben növekedett meg, hogy elszállásolásukra, valamint vendégeik fogadására a rendház elégtelen;

c) a jelenleg a könyvtár birtokában lévő, a térre nyíló épület, roskadozó állapota miatt könyvtár céljaira alkalmatlan, városszépészeti szempontból pedig erősen kifogásolható.

A kérdésben a tanács véleményét ugyanaz a SÁGODY Sándor alpolgármester fejtette ki, aki 1849-ben kiállította a rend számára a WERNLEIN-féle

¹⁶ OL Htt. Térképek Div. XI. no. 5. V. ö. FODOR Ferenc: *Az Institutum Geometricum, az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. Bp. (1955) 11—13. és 188 — 189. 1.

¹⁷ Vö. a 4. jegyzetet.

adománylevél másolatát s aki — ez a helyzet megismerése és a további fejlemények szempontjából döntően fontos! — a kegyúr Pest városa megbízásából syndicusa is volt a rendnek. A városi tanács és a rendi körök elfogulatlanságot kizáró egybefonódása világosan mutatja, hogy a város mennyire jogellenesen vette kézbe — már az első perctől kezdve — a szőnyegen forgó kérdés elbírálását.

A tanácshoz írt referátumában¹⁸ SÁGODY kifejtette — a történeti előzmények részreahajló ismertetése után — hogy a rend kérése nem csupán jogilag indokolt. Az iskolára feltétlenül szükség van a rossz belvárosi iskolaviszonyok miatt. A templomnak csak egy bejárata van (a másikat ugyanis a könyvtár elhelyezése után befalazták), ez zavarja a gyóntatás nyugodt menetét. A város lakosságának állandó növekedése komoly feladatokat ró a rendház egyre növekvő létszámú tagjaira: a lelkipásztorkodás terén munkájuk nélkülözhetetlen, mivel az 1784-i 39 főnyi létszám helyett most kb. feleannyian vannak, a pálosok és domonkosok azóta eltávoztak a városból, amelynek lakossága viszont a négyszeresére emelkedett.

A küzdelem tehát már az első percben politikai térre térelődött. Az abszolutizmus politikája ugyanis — amelynek csúcspontja kulturális téren is az 1855-i konkordátum volt — a politikai agitáció elsőrendű eszközeként igyekezett felhasználni az iskolát és a szószéket. SÁGODY egyik, a helytartóság felé hangoztatott érve szépen tükrözi ezt a politikai tendenciát. Véleménye szerint a rend kérése azért is indokolt, mert tagjai „az utóbbi idők zavaraiiban valóban lojális magatartást tanúsítottak” és 1849-ben önfeláldozóan ápolták a nagyszámú *császári* sebesülteket.

SÁGODY alpolgármester és a tanács tehát teljes mértékben a rend álláspontját támogatták, azonban a tanács a tulajdonjog kérdésében a telekügyben hozandó végleges döntésig nem óhajtott elkötelezően nyilatkozni. 1850-ben tehát még a ferences renddel politikai szempontból teljesen összefonódott pesti tanácsháza sem látta minden kétséget kizáróan eldönthetőnek a tulajdonjogi kérdést.

A helytartósághoz 1851 júliusában felterjesztett kérés már nem maradt megválaszolatlan, mint a korábbiak; azonban egy nagyobb horderejű kérdésnek, az egyetemi építkezések kérdésének kellett előtérbe lépnie ahhoz, hogy a rend megvalósíthassa terveit. A helytartóság ugyanis 1852-ben újból elővette az egyetemi építkezések tervét, és MITIS Ferdinándot, az építészeti főigazgatóság vezetőjét ezügyben miniszteri biztosnak rendelte ki. A miniszteri biztos feladatákként a rendelet könyvtári szempontból azt jelölte meg, hogy

- a) a könyvtárat a központi egyetemi épület Szerb utcai szárnyán építendő, új, háromemeletes építményben helyezze el, de ugyanakkor
- b) készítesen tervet arra az esetre is, ha az egész központi épületet és a könyvtárat a könyvtári telken építenék fel.¹⁹

TOLDY véleményét is megkérdezték, ő az egyetem és a könyvtár együttes elhelyezését sem a Szerb utcában, sem a Barátok terén nem tartotta alkalmasnak, „kivéve ha nem akarjuk a tudományos haladás eredményeit az építészeti felfelé-törekvés útján egy hatemeletes építményben kifejezésre juttatni.” Egyedüli helyes megoldásnak azt tartotta, ha a jelenlegi könyvtári telken épül meg az új könyvtár; ebben az esetben a rendet is végleg ki lehet

¹⁸ DENK beadványa, SÁGODY referátuma és felterjesztése: OL Stth. 12570/1851*

¹⁹ OL Stth. 19202/1852.

elégíteni, a tulajdonjogi kontinuitás sérelme nélkül, az új épület déli szárnyán átengedendő egyes földszinti és emeleti helyiségekkel. TOLDY az új építkezési tervekkel kapcsolatban általában 1846-i véleményét ismételte meg a könyvtár technikai berendezését illetően, azonban kiegészítette ezt a legújabb tapasztalatokkal (raktári fűtés, vas-tetőgerendázat, nagy ablakkeretek, legújabb tűzbiztonsági szempontok). Utalt a raktári vasajtók feltétlen szükségességére s példaként az Akadémia könyvtárának az 1849-i ostrom okozta tűzvésztől történt megmenekülését idézte. Külön hangsúlyozta — s ez újdonság a korábbi tervvel szemben — a belső világítás fontosságát az esti órákban való nyitvatartás érdekében: ez hihetetlen mértékben megnövelné a könyvtár használatát, „mivel a hivatalnokok, üzletemberek, jogászok, kereskedők (a használatból) nappal nagyrészt ki vannak zárva”.²⁰ TOLDY-nak ez a könyvtár nyitvatartásának kiterjesztésére utaló megjegyzése arra mutat, hogy mint könyvtár-igazgatónak²¹ is volt tudomása a fejlődő polgárság tudományos igényeiről s azoknak az adott keretek között lehetséges kielégítése érdekében a maga részéről mindent elkövetett.

Az 1852-ben felmerült terv lassan bár, de megtette a maga útját. A műszaki tervet az Országos Építészeti Főigazgatóság az elhangzott vélemények figyelembevételével 1853 nyarára dolgozta ki.²² A terv tekintélyes udvart irányzott elő a könyvtár számára. Az épület előcsarnoka a térre nyílt volna, a kocsibejárat a Reáltanoda utcára. A földszinten hivatali lakások, raktársobás könyvkötőműhely és két nagy raktárhelyiség, az I. emeleten a raktárak, olvasótermek és különgyűjtemények nyertek volna elhelyezést, általában a TOLDY-féle elképzelésnek megfelelően. A tervezetet, amely a könyvtár fejlődési lehetőségeit is figyelembe vette, a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztérium elfogadta és kivitelezését engedélyezte. Úgy látszott, hogy minden a legjobb úton van s az új könyvtár felépül.

Az építkezéssel kapcsolatos tervek kiszivárgása azonban a rendet is fokozottabb tevékenységre serkentette. Most már nem elégedtek meg beadványok szerkesztésével, mivel ez irányú tapasztalataik nem voltak kedvezőek. Magasabb pártfogó után néztek s ezt meg is találták a reakciós politikai felfogásáról közismert SCITOVSKY János esztergomi érsek személyében. A küzdelem kiélesedett: az érsek közbelépésének eredményeként megmozdult a könyvtár érdekében az egyetemi tanács is. VIROZSIL Antal rektor a primás közbelépésével kapcsolatos feljegyzésében utalt a könyvtár roskadozó állapotára s kérte a helytartóságot, hogy a rend kérelmeit elfogultságtól mentesen vizsgálja ki. Megjegyezte, hogy a minisztérium építkezési terve nyomán a kérdéses telek részben vagy egészen felszabadul, tehát a rendnek nem lehet jogcíme arra, hogy a kérdés megoldását akadékoskodással késleltesse. Teljesen méltánytalan lenne, ha a rend a nagyértékű telket, mintegy „ius postliminii”-t igényelve kapná meg.²³ Sőt, nyíltan felvetette a kérdést: vajon az egyetemi

²⁰ EK »Könyvtárépítés« 1852. Könyvtárépítészettörténeti szempontból érdemes feljegyezni a TOLDY javasolta helyiségek méreteit: általános 2,5 öl magasság (1 öl = 1,89 m) mellett 30 raktárszoba egyenként 4 × 2, nagyolvasó 8 × 4, tanári olvasó, kéz-irattár, igazgatói és katalógusszoba egyenként 4 × 4 négyzögöl terjedelemmel.

²¹ Jelen tanulmány keretei közt csupán Toldy Ferenc könyvtárigazgatói tevékenységére térhetünk ki az adott jogvita keretén belül.

²² OL Stth. 22764/1853.

²³ Nemzetközi jogi elv, melynek értelmében az ellenség által elfoglalt terület visszafoglalásakor a tulajdonjog az eredeti helyzetnek megfelelően áll helyre.

könyvtár, mely a főváros egyetlen ilyen jellegű intézménye, nem érdemel-e bizonyos méltányosságot? A könyvtár királyi elhatározás alapján kapta meg a vitás helyiségeket, azokat évtizedek óta birtokolja, a kérdés eldöntése tehát az uralkodó elé tartozik s a méltányosság kompromisszumot kíván.

A kérdésben az állami számszék véleményét is kikérték. A számszéknek minden valószínűség szerint SÁGODY adatai alapján keletkezett szakvéleménye a rend érdekeit képviselte. A vélemény szerint az ingatlan legalábbis részben a rendet illeti meg, mivel a rend azt adományozási örökjogon kapta, az egyetem pedig csupán egy időleges szükséglet következtében keletkezett királyi elhatározásra támasztja jogigényét. Amint 1784-ben azt kívánta a közjó, hogy az ingatlant az egyetem kapja meg, most a közérdek azt kívánja, hogy a rend azt visszakapja s így egyúttal a primás kérésének is eleget tegyenek.²⁴ Így a primási közbelépés nyomán újra fellángolt tulajdonjogi vita elterelte a figyelmet a döntő kérdéstről, az új egyetemi épületek megteremtéséről. Hosszú évek teltek el ennek következtében meddő jogi vitatkozásokkal.²⁵

Maga a helytartóság sem tudott egyértelmű állásfoglalásra jutni. Az év elején a rend, az év vége felé az egyetem álláspontja felé hajlott, azonban bármelyik oldalra billent is át a mérleg nyelve, a referensek mindig azt hangoztatták, hogy a méltányossági szempontot mindenesetre figyelembe kell venni. A kincstári jogügyigazgatóságnak is az volt a véleménye, hogy a kérdést nem szabad kizárólag magánfelek közti jogesetként elbírálni, hanem számot kell vetni azzal, hogy két közintézményről van szó, amelyek mindegyike fontos közművelődési szerepet tölt be. Mindezek alapján szükséges és lehetséges, hogy a legfelsőbb elhatározás is figyelembe vegye a kölcsönös méltányosságot és a szükségleteket.²⁶ A „legfőbb kegy” azonban másként határozott; nem hiába fordult a rend Esztergomba, nem hiába került — mint TOLDY írja egy későbbi röpiratában²⁷ — az egyetem és a könyvtár ellen folytatott harc főhadiszállása a primás székhelyére, nem hiába lépett közbe 1853 óta több ízben is SCITOVSZKY érsek: 1855 június 1-én THUN Leó kultuszminiszter közölte a helytartósággal, hogy az uralkodó döntése értelmében a volt mérnökiskola helyiségeit azonnal át kell adni a rendnek és haladéktalanul meg kell indítani a tárgyalásokat az egész könyvtárnak más épületben való elhelyezése érdekében.²⁸

A döntés teljes egészében beleilleszkedett az elnyomó kormányzat politikai rendszerébe. Az abszolutizmus első éveinek elsőrendű célja a reakció hadállásának minél teljesebb kiépítése volt: a katonai és közigazgatási reakció mellett a rendszer egyik fő támaszának, az egyházi reakciónak megerősítése fontos szerepet játszott. Kétségtelenül közrejátszott a döntés meghozatalában az is, hogy Rómában 1854 végén, Magyarországon 1855 május

²⁴ OL Stth. 20606/1853.

²⁵ TOLDY Ferenc egyik, később részletesen ismertetésre kerülő röpirata (*Egy országos intézet veszedelmének nyílt és titkos, érdekes története*. Pest, 1870.) szerint az 1852-i építkezés sikertelenségéhez az is hozzájárult, hogy a pesti mérnöki hivatal, melynek vezetője SÁGODY József, a syndicus-alpolgármester testvére volt, a terveket eltüntette s azok csupán akkor kerültek elő, amikor a kérdés már nem volt aktuális. TOLDY ez állítása (14. l.) elképzelhető, de nem bizonyítható.

²⁶ OL Stth. 1620/1854. és 22986/1854. Az első ügyiratban a kincstári jogügyigazgatóság jó összefoglalása olvasható a jogvita akkori helyzetéről.

²⁷ TOLDY: *Egy országos intézet*... 12. l.

²⁸ OL Stth. 13006/1855.

5-én hirdették ki a szeplőtelen fogantatás sok vihart keltett dogmáját,²⁹ s hogy a ferences rend, az „ordo seraphicus” a Mária-kultusznak már a középkori hitviták óta oszlopos támasza volt. A legjelentősebb szerepet azonban ezen a téren a konkordátummal kapcsolatos tárgyalások játszották.

A szabadságharc bukásától kezdve egymást érték azok az intézkedések, amelyek a Monarchiában uralkodónak tekintett katolikus egyház hatalmi helyzetét voltak hivatva megerősíteni.³⁰ Az 1850-i császári pátensek kiterjesztették a püspökök bíraskodási jogát lelkészeik felett s hatályon kívül helyezték a „jus placeti”-t, feladva ezzel az uralkodónak a Vatikántól való formai függetlenségét is. 1851—52-ben a házassági jogrendszer átszervezésével kapcsolatos tárgyalások folytak, majd 1852 végével egyre határozottabban kezdtek kibontakozni a Rómától való gyakorlati függőséget is megteremtő konkordátum körvonalai. A megegyezés szövegét ugyan csak 1855 novemberében hozták nyilvánosságra, azonban RAUSCHER, SCITOVSZKY és SCHWARZENBERG érsekek, a konkordátum létrehozói már a nyáron rávették az udvari és kormányzati köröket a pápai szék minden igényének kielégítésére. Természetes tehát, hogy a SCITOVSZKY támogatását élvező ferences rend a küzdelemnek ebben a menetében felülmaradt és legalábbis részleges sikert ért el.

A konkordátum kihirdetése politikai szempontból Magyarországon is kiélezte a helyzetet. Az ifjúság oktatása, a cenzúrával kapcsolatos jogkörök, a házassági jogszabályalkotás területén a katolikus egyház szinte korlátlan hatalomhoz jutott. A felekezetek egyenjogúsága gyakorlatilag megszűnt, „mértéktelen térítgetések” zavarták meg az ország felekezeti békéjét. Az természetes, hogy a protestáns egyházak elítélték a konkordátumot és szellemét; — azonban a kormányzati, sőt katolikus egyházi körök sem fogadták az új rendszert egyhangú lelkesedéssel. Az idősebb nemzedékből sokan (akiket még érintett a jozefinizmus, ill. a reformkor áramlata), a fiatalabbak közül számosan (kik már a fejlődő polgárság eszméit hordozták), az alpapság tekintélyes része (mely felháborodottan vette tudomásul a főpapság jogkörének mérhetetlen megnövekedését) — szembenálltak a konkordátummal. Az új szellemmel szemben tehát részben tudatos, részben öntudatlan ellenállás nyilvánult meg, még kormányzati vonalon is. Ennek megfelelően kiéleződött a reakciós elemek és a haladó gondolat híveinek ellentéte.

A konkordátum szelleme mindenütt érvényesülni igyekezett. Hogy mit jelentett ez az oktatás (ezen belül különösen az egyetemi oktatás) számára, érdemes utalnunk a konkordátummal kapcsolatos felsőoktatási vonatkozású rendeletanyag elvi alapjaira.³¹ RAUSCHER érseknek a konkordátummal kapcsolatban a pápai nunciushoz intézett egyik levele szerint „ő Felségének különös gondja lesz rá, hogy az egyetemeken a vallás viruljon és gyümölcsöző legyen. Az emberi tudománynak sokféle hasznát különösen a XVIII. század óta a tévedések mint fellegek homályosították el s az emberi társaságnak jóléte kívánja, hogy azokat az igazság sugarai oszlassák szét. Sok

²⁹ Ebből az alkalomból — akkor, amikor a legélesebb küzdelem folyt az egyetem és a rend között a mérnökiskola helységeiért — az *egyetem* teológiai kara a *rendet* ezüstkehellyel ajándékozta meg. (BALÁZSOVITS i. m. 121—135. l.) A rend sikerét a szerző a következő szavakkal értékeli: »Dum divi Francisci sodales a potentibus premuntur, ab Omnipotente consolantur.«

³⁰ BERZEVICZY Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865*. Bp. 1925. II. k. 74. skk. 1.

³¹ BERZEVICZY i. m. 78—79. l.

tekintetben kívánatos volna, ha az egyetemi kancellárok helyére püspökök lépnének; de minthogy ez nem vihető mindig keresztül, szükséges, hogy legalább a teológiai karra elhatározó befolyással bírjanak.” Ennek megfelelően az egyházi tanszékek jelöltjeit a megyéspüspök vizsgáztatja „hite és tanítási készsége” szempontjából. Tekintettel arra, hogy a pesti egyetem „keletkezését egyházi alapítványnak köszöni”, a jövőben csak katolikus tanárok lesznek itt alkalmazhatók. Jóllehet a korszellem természetes ellenállása különösen ez utóbbi elképzelést nem engedte megvalósulni, ez az egy példa is jól mutatja, hogy a konkordátum politikai szempontból — mint azt a kortársak megállapították — nem a XIX. század, hanem a XV. század bélyegét viselte magán. Célja az volt, hogy — mint mindenütt — az egyetemi oktatás területén is megerősítse az egyházi reakció befolyását.

Ilyen körülmények között nem volt tehát meglepő, hogy az egyetem a jogvita akkori stádiumában a magas közigazgatási fórumok részéről is jogosnak tartott minimális méltányossági szempontok érvényesülését sem tudta elérni. Az abszolutizmus egyik legfontosabb célja az volt ugyanis, hogy felszámolja a jozefinizmus minden haladó jellegű szellemi maradványát. Az egyetem viszont mint elsőrendű jogalapra támaszkodott egy olyan II. JÓZSEFTŐL származó intézkedésre, amely különlegesen felkelthette az abszolutizmus kormányzati köreinek ellenszenvét: a könyvtár elhelyezésének kérdése szorosan összefüggött a szerzetesrendek feloszlásával, illetve működésük megszüntetésével. Az abszolutizmus viszont mint egyik legmegbízhatóbb fegyvertársára számított a szerzetesrendekre, — világos tehát, hogy ezek anyagi érdekeit mindenekelőtt szem előtt tartotta. Az elvi vonatkozások mellett volt a kérdésnek személyi háttere is: a könyvtár akkori igazgatója, TOLDY Ferenc személyét az egyetem teológiai kara nem látta szívesen a könyvtár élén. Több ízben szemére vetették, hogy a könyvtár szerzeményezési politikáját nem irányítja helyesen, nem veszi kellőképpen figyelembe a teológiai kar kívánságjegyzékeit s az azokban szereplő művek helyett „nem egyszerűen protestáns teológiai munkákat szerzett be.”³²

Az 1855-i császári parancs végrehajtása nem ment simán. A rend megkapta ugyan a mérnökiskola helyiségeit a déli szárny emeletén (1855 július 11.), azonban tüstént új követeléssel állt elő: kívánta azokat az udvarrészen elhelyezett lakásokat is, amelyekben régebben a mérnökiskola tanára, akkor pedig a könyvtár két alkalmazottja lakott. Az akció irányítója a már jólismert SÁGODY alpolgármester volt, aki már augusztus 16-án kijelentette, hogy ha a helyiségek kulcsát nem kapja meg, karhatalmat fog alkalmazni, „még ha fel is jelenti őt a rektor”.³³ SÁGODY és a rend manipulációját TOLDY sürgős közbelépése állította le, de csupán időlegesen. A rend újabb igényével kapcsolatban az egyetemi tanács kifejtette, hogy az „accessorium sequitur suum principale” (a tartozék követi a fődolgot) jogelv csak akkor alkalmazható, ha a jogalap vitathatatlan; ez azonban itt nem áll fenn, mivel az ügyet eddig csupán „via politica” és nem „via juris” intézték. A helytartóság is

³² HERMANN E.—ARTNER E.: *A hittudományi kar története 1635—1935*. Bp. 1938. 388. és 405. l. (*A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története* I. kötet.) — TOLDY e szerzeményezési politikáját meg is indokolta azzal, hogy a katolikus teológiai kar működéséhez protestáns teológiai művek is szükségesek. (Vö.: SZÁSZ Károly: *Közönyvtáraink s az egy országos könyvtár*. Bp. 1871. 22—23. l., mely rész TOLDY szövege alapján készült; ezt l.: EK. »Könyvtárépítés 1869«.

³³ TOLDY jelentése az egyetemi tanácsnak. EK. »Könyvtárépítés 1852«.

erre az álláspontra helyezkedett, amikor — már kissé óvatosabban — kijelentette, hogy a rend igényét nem látja megokoltnak és támogatását csupán akkorra ígérte meg, hogy a könyvtár elhelyezésének kérdése rendeződött.³⁴ Mindezek ellenére azonban nyitvamaradt a kérdés, hogy vajon a mérnökiskola átadása nem vonja-e maga után az udvar és az udvari lakrészek egy részének átadási kötelezettségét is.

Még súlyosabb probléma volt, hogy vajon a könyvtár hogyan és hová költözködjék? TOLDY a költözködés mikéntjét illetően megjegyezte, hogy addig, amíg a könyvtárnak új helyisége nincs, a statusquo-t fenn kell tartani, mivel egy könyvtárat nem lehet, még rövid időre sem, ládába elcsomagolni. Helyiségként a volt curiai épületet javasolta, a könyvtár épületével szemben. Az egyetemi tanács teljes mértékben támogatta TOLDY-t s kijelentette, hogy e könyvtárat „nem lehet egyszerűen az utcára dobni”. Az egyetemi tanács azt javasolta, hogy az új könyvtárépületet az udvari telken kell felépíteni, a régi tervek szerint, mivel ez a pont a város legmagasabb, árvízmentes pontja. A tanács véleményének egyhangúságát (jellemzően) csupán a teológiai kar dékánja bontotta meg.

Az egyetemi tanács a könyvtár kérdését kifejezetten politikai jellegűnek tartotta. Túlzás lenne természetesen azt állítanunk, hogy álláspontja kifejezetten antiklerikális volt, kétségtelen azonban, hogy az egyetem vezetősége nem csupán a kérdés birtokjogi vonatkozásai miatt került szembe a rendi-egyházi körökkel. Erre mutat a tanácsi felterjesztés egyik szakasza: „vajjon egy kolostorkert a város közepén... szükségesebb, mint egy könyvtár...? Vagy kevesebb méltányosságot érdemel-e az egyetem, mely a fővárosban az egész ország javát szolgálja?”

A helytartóság a gordiusi csomót nem tudta, valószínűleg nem is akarta sem megoldani, sem kettévágni s a minisztériumnak vagy új könyvtárépület építését, vagy a könyvtárnak a Nemzeti Múzeum épületébe való átköltöztetését javasolta.³⁵

A könyvtár azonban — s adott pillanatban ez volt a lényeges — helyén maradt, kiszolgált évente több ezer olvasót: hiába ajánlotta fel DENK Agáp házfőnök az év végén „nagyilekűen” még azt is, hogy a könyveknek időleges elhelyezésére (tehát a könyvtár működésének megszüntetésére!) helyiségeket bocsát rendelkezésre, csakhogy az épületet visszakapja.³⁶ THUN miniszter csupán annyit jelenthetett az uralkodónak, hogy az utasítás második felének, a könyvtár máshol való elhelyezésének a maga idejében eleget fognak tenni.³⁷

A ferences rendben azonban egyáltalában nem volt meg a hajlandóság a kérdés barátságos, méltányos és a közérdeket is figyelembe vevő megoldására. Változatlanul merev — a primás által is támogatott — álláspontjuk célja a régi helyzet maradéktalan visszaállítása volt, jöllehet a minisztérium kijelölte a kérdés megoldásának útját az 1852-i tervnek megfelelően s ugyanakkor kifejezetten utasította a helytartóságot, hogy igyekezzenek a rendet álláspontja megváltoztatására, akadékoskodása megszüntetésére rábeszélni. DENK házfőnök például egyik beadványában a többi között kifejtette, hogy a rendnek azért van haladéktalanul szüksége a teljes rendházra, mivel a legújabb szerzetesi reform értelmében minden rendtagnak a clausurában kell

³⁴ OL Stth. 17575 és 19781/1855.

³⁵ U. o.

³⁶ OL Stth. 13006/1855.

³⁷ OL Htt. 72379/1866. (Benne: bécsi VKM 17092/1855.)

laknia, s mivel az udvarban lakó gyermekek és más lakók lármája zavarja a rendház nyugalmát. A primás viszont ugyanekkor kijelentette, hogy ragaszkodik az egész ingatlan átadásához s az udvarrészen való könyvtárépítés ellen „főpásztori hivatalából, apostoli visitatori tisztéből kifolyóan” tiltakozni fog.³⁸

A helytartóság CONRAD pesti polgármester jogi szakvéleményét is bekérte; CONRAD szerint nem állapítható meg, hogy az 1807-i kártérítés a kertnek melyik részére vonatkozott, tehát a tulajdonjog kérdése sem tisztázható, — így tehát vagy meg kell egyezni, vagy más helyet kell biztosítani a könyvtár számára. A helytartóság és CONRAD egy 715 négyszögöles Főherceg Sándor (Bródy Sándor) utcai telket ajánlottak fel erre a célra, hogy így a könyvtár építésének problémáját is megoldják és a klérus kívánságának is eleget tegyenek.³⁹

A könyvtár másutt való elhelyezésének kérdése a következő években is állandóan felszínen maradt. A Sándor utcai építkezés terve — jóllehet ahhoz a minisztérium és TOLDY is hozzájárult — hamarosan lekerült a napirendről, viszont már 1857 januárjában új terv merült fel: a Hatvani utcai orvoskari épület átalakításának terve. Ennek a tervnek a megvalósulását viszont az nehezítette meg, hogy előbb az orvoskar új épületeinek kellett elkészülniök. A könyvtár átköltöztetése tehát továbbra is csak terv maradt.⁴⁰

A rend ennek ellenére sem adta fel a küzdelmet. Miután a könyvtári helyiségek megszerzése nem sikerült, törekvése arra irányult, hogy az egyetem fizessen hasznobért a helyiségekért. Ez a megoldás az egyetem részéről jogfeladást jelentett volna, tehát az egyetemi tanács a javaslatot nem fogadta el. A rend szinte szünet nélkül kérvényekkel ostromolta a különböző hatóságokat, ami végül is oda vezetett, hogy 1857-ben a helytartóság is ingerülten jegyezte meg: „a ferences atyákat most már valóban indokolatlan követelődzéseikkel kapcsolatban türelemre kellene utasítani”. Két év múlva pedig a budai országos törvényszék határozottan elutasította a rendnek azt a kérését, hogy a vitatott és az egyetemi könyvtár nevéen álló ingatlant telekkönyvileg a rend nevére írja át.⁴¹

Komoly veszteség érte azonban a könyvtárat az udvari lakások kérdésében. A rend — látva, hogy a kifejezetten könyvtári helyiségek megszerzése gyakorlatilag lehetetlenné vált — oldaltámadást indított, minek következtében a könyvtár elvesztette az udvar és az udvari lakások tekintélyes részét. Az udvart egy átlós kerítéssel két részre osztották, REGULY Antal első örnek, a kiváló, haladó szellemű földrajztudósnak és NAGY Iván első tisztnak, a magyar genealógiai és helytörténeti irodalom neves művelőjének pedig el kellett hagyniok szolgálati lakásaikat, — jóllehet az akkor általános könyvtári gyakorlat szerint legalábbis az első ór mindenütt a könyvtárban lakott.⁴²

A Monarchia súlyos bel- és külpolitikai, valamint gazdasági válsága következtében a könyvtárral kapcsolatos tervek hosszú időre lekerültek a napirendről. A rend továbbra is kérvényezett ugyan, de eredménytelenül; új könyvtári épület sem épült s a könyvtár élte a maga megszokott életét. Évenként egyre több és több olvasónak adta meg a tanulás és tudományos

³³ OL Stth. 28230/1856 és 7935/1857.

³⁹ OL Stth. 12203 és 28230/1856.

⁴⁰ OL Stth. 7935, 8559, 9133, 13558, 17279/1857 és 2289/1858.

⁴¹ OL Stth. 3625 és 13076/1857, valamint Landesgericht Ofen 5966/1859.

⁴² OL Stth. 7936 és 37241/1857.

munkálkodás lehetőségét. TOLDY a maga részéről kitartott amellett, hogy a könyvtár számára az orvoskari épület a legmegfelelőbb, s hogy a könyvtár nem költöztethető ki az épületből, mivel a könyveket nem lehet egyszerűen elcsomagolni.⁴³ A hatvanas évek elején új könyvtárépítési műszaki tervet nyújtott be. Ez lényegileg nem tért el a korábbi tervektől, azonban a harminc, egyenként 8 négyszögöles raktárszoba helyett tizenkét, egyenként 26 négyszögöles raktárhelyiséget javasolt, ami 30%-os növekedést jelentett. Az olvasóterem terjedelmét viszont a korábbi 32 négyszögöl helyett 52 négyszögölben (+ 62%) kérte megállapítani.⁴⁴ Ezt a számszerű emelkedést mindenben megmagyarázza a könyvtár forgalmának hatalmas emelkedése, amelynek következtében az egyetemi tanácstól 1862-ben a könyvtár átalakítását, az érem- és régiségtár eltávolítását és helyére új olvasóterem létesítését kérte a könyvtár vezetője. Az általa megadott, a korabeli jelentésekből ellenőrizhető jellemző forgalmi adatok — melyeknek alapján a munkálatok megindítását kérte — a következők:

Év	Olvasók	Növekedés	Időtartam
1835/36	4,359	—	—
1845/46	6,586	2,047	10 év
1855/56	10,180	3,594	10 év
1860/61	13,941	3,761	5 év
1861/62	18,212	4,271	1 év

„Mellőzöm — írja ezzel kapcsolatban TOLDY — ez örvendetes jelenet okainak fürkészését, melyek kétség kívül az egyetemi ifjúság növekvő számának, de a tudományos haladó szellem terjedésének s tán némi részben a nevelt könyvtári budget czélszerű felhasználásának is tulajdonítandók: a tény mindenestre áll, hogy az egyetem ez intézete egykor tán nem is gyanított virágzásban van.” Ilyen körülmények között a férőhely elégtelen; az olvasók egyre szebbek állva olvas, ami az ellenőrzést lehetetlenné teszi; a levegő tiszta. Kérte ezért a megfelelő átalakítások végrehajtását s egyben annak engedélyezését — s ez jól megvilágítja TOLDY könyvtárszemléletének haladó, az olvasók felé forduló jellegét, — hogy a jelenlegi kézikönyvtár, „melyben a tanárok és idősb tudósok is szoktak olvasni, s a másodór dolgozik, nagyobb részben szintén megnyittasék a fiatal olvasó közönségnek...” Az egyetemi tanács TOLDY kéréseinek eleget tett.⁴⁵ A könyvtár és felettes szervei 1864-ben újabb lépést tettek az olvasási idő meghosszabbítása érdekében: az olvasóterembe is bevezették a gázvilágítást. A sajtó kedvezően fogadta ezt a változást s utalt arra a „világosságra” is, mely „a hazának, a haza jelen és jövő magzatainak csak hasznára, csak testi, lelki üdvére válhatnak.”⁴⁶

A könyvtár és a rend közti jogvita eldöntése a provizórium éveiben sem történt meg s egészen 1866-ig a rend részéről sem történt újabb lépés az ingatlan visszaszerzése érdekében. 1866 tavaszán azonban, amikor már komoly politikai tárgyalások folytak a kiegyezés megteremtése érdekében, a rend (érezve, hogy a születő új korszak tervei megvalósítása szempontjából nem lesz oly kedvező, mint az abszolutizmus éve) — régi fegyvertársával, a pesti város-

⁴³ OL Htt. 42587/1861.

⁴⁴ Ek. »Könyvtárépítés 1863«.

⁴⁵ Rekt. 1861/1862. év 780. sz. és EK. »Könyvtárépítés 1862.« Vö.: Budapesti Hírlap 1860. 152. sz.

⁴⁶ Sürgöny 1865. 27. sz.; EK. „Könyvtárépítés 1864—65”.

házával karöltve újabb akciót kezdett oly párját ritkító erőszakos formában, mely általános felháborodást keltett s végül is legfelsőbb kormánysszervek beavatkozását tette szükségessé.

1866. március 21-én hatalmas szélvihar dühöngött a fővárosban. Az orkán a könyvtári telek Reáltanoda utcai oldalán fekvő — régen könyvtári, 1857 óta azonban a rendházhoz tartozó — lakások fedelét és tűzfalát mintegy két öl hosszúságban az utcára döntötte. A városi hatóság, közbiztonsági érdekre való hivatkozással — elrendelte a Reáltanoda utcai teljes épületsor lebontását. Csodálatosképpen azonban — amikor április 3-án hajnalban ROTTENBILLER Lipót polgármester parancsára a hirhedt THAISZ Elek városi kapitány vezetésével csendbiztosokból, mesteremberekből álló különítmény jelent meg és megkezdte az épületek bontását — nem csupán a szélvész által megrongált épületeket kezdték lebontani, hanem elsősorban azokat, melyeket a szélvész épen hagyott, amelyek az udvarnak a könyvtár birtokában maradt részén voltak s amelyekben CSERY József könyvtári őr, az egyetem történetírója és DOBROCSÁNYI könyvtári szolga laktak.

A fegyveres asszisztenciával a város középpontjában végrehajtott erőszakos jellegű eljárás hatalmas felzúdulást keltett. CSERY, TOLDY, a prorektor, majd WENZEL Gusztáv rektor ismételtlen tiltakoztak és hivatkoztak arra, hogy egyrészt a lebontást elrendelő tanácsi határozatról az egyetem semmilyen értesítést nem kapott, másrészt pedig arra, hogy a lebontani rendelt könyvtári lakások a mérnöki szakvélemények szerint kifogástalan állapotban vannak s a közbiztonság azok lebontását nem kívánja meg. A helytartótanács másnap bizottságot küldött ki, amely az egyetemnek adott igazat, azonban az épületek bontása ennek ellenére tovább folyt s az a veszedelem fenyegetett, hogy a két könyvtári alkalmazott a szó szoros értelmében fedél nélkül marad. GERLÓCZY főjegyző a rektor tiltakozását minősíthetetlenül durva levélben utasította vissza, mondván, hogy e tiltakozás nem egyeztethető össze a rektori méltósággal. Végül is TOLDY és WENZEL kénytelenek voltak táviratozni MAJLÁTH kancellárnak Bécsbe. A kancellária még aznap utasította a helytartótanácsot, hogy a további rombolást akadályozza meg. Az egyhetes önkényes bontási munka következtében azonban a két lakás tetőszerkezete teljesen elpusztult.⁴⁷

A kérdés újabb kivizsgálására, a kártérítés és helyreállítás problémáinak tisztázására a helytartótanács SUHAYDA János helytartósági tanácsost küldte ki biztosként. SUHAYDÁnak e megbízása következtében jelentős szerep jutott a könyvtár sorsának további alakulásában.

TOLDY már közvetlenül az események idején, majd később, már említett röpiratában kifejtette azt a meggyőződését, hogy a ROTTENBILLER—THAISZ vezette rombolás és a rend szándékai között szoros kapcsolat áll fenn: a rend, véleménye szerint, a könyvtári épületek lerombolása útján próbált hozzájutni az udvartér sokat vitatott s még a könyvtár birtokában maradt nyugati részéhez. Kétségtelennek tartotta azt is, hogy a kérdésben SÁGODY alpolgármester játszotta a kezdeményező szerepet.⁴⁸ Nincs birtokunkban olyan írásbeli bizonyíték, amely közvetlenül erősítené meg TOLDY véleményét.

⁴⁷ Az egész kérdésre: OL VKM 459/1867. asz. ügycsomó 1866. évi anyaga, valamint TOLDY i. m. 16—28. l.

⁴⁸ TOLDY SUHAYDÁnak ápr. 17-én: »Nagyságos Uram! méltóztassék megmutatni, hogy a NM. Helytartó Tanács hatalmasabb a barátok és syndicusuk ármányainál...«

Az alábbi közvetett bizonyítékok azonban kétségtelenné teszik, hogy véleménye helyes volt :

a) DENK Agáp házfőnök sorozatos kérvényei egyikében március 22-én az udvari lakások visszajuttatását kérte Pest város tanácsától, mint „dicső pártfogójától”. ROTTENBILLER polgármester a helytartótanácsához pártolónan terjesztette fel a kérést, a következő — csupán az első pillanatra érthetetlen — indokolással : „... miután a ferencendiek ezen épületrész saját céljaikra felhasználni szándékolják, kérelmük annál inkább is méltánylandónak tekinthető, minthogy a nevezett épületrész jelenleg odonszerű és düledező külseje nemcsak hogy belvárosunk azon részét eldíszteleníti”, hanem közbiztonsági szempontból is veszélyes. — Azt, hogy egy ódon és düledező épületet, melyet le kell bontani, hogyan óhajt a rend a saját céljaira felhasználni, — csupán az magyarázza meg, hogy a rend elsősorban nem az épületet akarta használatba venni, hanem az ingatlan egy újabb részére akarta a kezét rátenni.

b) DENK Agáp április 7-én és 8-án két levelet intézett ROTTENBILLERhez. Április 7-én szónoki frázisokkal telt, „szívhezszó” levelet fogalmazott : „Hozzád szólnak, érdemtelves Uram! a 9-ik zsoldár szavai :

Magárahagyatott a szegény,
Az árvának te leszel támasza!

Nehogy a világ *minket* kinevessen s új éneket zengjen a jogtalanság . . .”, gondoskodjék a polgármester a felsőbb szervek megfelelő informálásáról. Másnapi levele már tárgyilagosabb és minden kétséget kizáró : „Hallom, hogy az Universitas egy fiscalist rendelt volna, ki ellenünk fellépend in crimen laesae Majestatis, contra amplissimum Magistratum Pestiensem et Guardianum Franciscanorum (felségsértés miatt, a tekintetes pesti tanács és a ferences házfőnök ellen).”

A két levél hangja, különösen pedig a bennük használt többszám első személy erősebbek minden közvetlen bizonyítéknál. Kétségtelen tehát, hogy ROTTENBILLER csak úgy, mint korábban SÁGODY a rend, a klérus érdekeit védelmezte, hogy a pesti városháza vezetői szoros kapcsolatban álltak az egyházi körökkel. Teljesen indokoltan nevezte tehát TOLDY, — amikor metsző gúnnyal megírt röpiratában ezt a „civilizált világban s a XIX. században (forradalmakat s a régi magyar restaurációkat kivéven) kétségkívül hallatlan attentátumot” ismertette — az egész „alattomos aknamunka” érdemi szerzőjének a rendet, közvetítőnek a „furfangos, genialitásáról ismert” SÁGODYT és kivitelezőnek ROTTENBILLERT, „ki ezentúl mint rettenthetlen *Faltörő* fog Pest évkönyveiben ragyogni . . . Adjuk át a halhatatlanságnak!”

Haladóbb álláspontot képviselt a helytartótanács, elsősorban SUHAYDA tanácsos, akinek referátuma alapján az április 27-én tartott tanácsülés elrendelte, hogy az egyetem tulajdonjogát fenn kell tartani, a rend által kárpoztalás-ként felajánlott helyiségeket (mint egyenlőtlen ellenértéket) nem kell igénybevenni, a helyreállítást a pesti magisztrátus elleni visszkereseti jog fenntartásával kell elvégeztetni, a tulajdonjog és a visszkereset ügyében a Közalapítványi Ügyigazgatóság, a könyvtár állapota ügyében az Országos Építészeti Igazgatóság véleményét kell kikérni s fenti Igazgatóságot utasítani kell a helyreállítási munkálatokra. SUHAYDÁT a tanácsülés egyúttal megbízta, „hogy a könyvtárnak az udvari helyiségekbeni elhelyezése iránt (tehát azon

a területrészen, amelyet a rend a faltörő-eljárás során meg akart szerezni) bizalmas úton buzgólkodjék.”

A helyreállításnak a porosz — osztrák háború napjaiban folyó munkálatai során a rend újból tanújelét adta annak, hogy nem hajlandó magára nézve kötelezőnek elismerni az állami szervek rendelkezéseit. A házfőnök kijelentette, hogy a helyreállítási munkálatokat meg fogja akadályozni, viszont CSERY és DOBROCSÁNYI részére bérszállást hajlandó biztosítani. Amikor a rend tiltakozása egymagában elégtelennek bizonyult, újból jelentkezett a régi szövetséges, a városi tanács, mely a helytartótanács által elrendelt helyreállítási munkálatokat többször, utóbb karhatalommal is megakadályozta.⁴⁹ Végül is július 3-án, a königgráti csata napján SUHAYDA bejelentette, hogy a helyreállítási munkálatok befejeződtek.⁵⁰

A „faltörő eljárás” izgalmas hetei ezzel lezárultak. Az egész kérdés azonban már magában foglalta a jogvita újabb, most már döntőnek ígérkező fejleményeit: azzal, hogy a helytartótanács a már említett április 27-i ülésen utasítást adott arra, hogy a közalapítványi ügyigazgatóság véleményét a tulajdonjog kérdésében meg kell kérdezni, az ügy a „via politica” mellett a „via juris”-ra is rálépett, tehát megindult a kérdésnek az igazságszolgáltatás fórumai előtt való tárgyalása is.

A probléma illetén való felvetését a könyvtárépület egyre veszedelmesebbé váló állapota is siettetete. Az Országos Építészeti Igazgatóság 1866 októberében tett jelentést a könyvtár helyzetének felülvizsgálatáról. Ez a jelentés⁵¹ szomorú képet tár elénk, REITTER Ferenc főmérnök tollából, aki SUHAYDA mellett szintén komoly pártfogója volt a könyvtár ügyének.

A jelentés szerint a könyvtárépület tetőzete és mennyezete már régóta rossz állapotban van. A köldökgerendázatnak vaskapcsokkal való megerősítése, a kötőgerendázat megkettőzése után 1823-ban, majd 1841-ben a mennyezetet kellett alátámasztani. Ennek ellenére a mennyezet süllyedése akkor 2 öltre 3 hüvelyk volt. Az épület állapota olyan, hogy minden javítást csak a legnagyobb óvatossággal szabad elvégezni. A jelentés megjegyezte, hogy a helyreállítás csupán egy-két évre jelent biztonságot, mivel a könyvtárépület pusztulásra van ítélve. A könyvtár elhelyezéséről gondoskodni kell, mivel „egyetem könyvtár nélkül, — legalább példa nélküli unicum lenne a műveltségi világban, (mondja REITTER főmérnök) — és ez által úgy anyagi költségek, mint erkölcsi veszteségek is keletkeznének.”

A könyvtár katasztrofális helyzete sürgetően parancsolta tehát a tulajdonjogi kérdés tisztázását. SUHAYDA tanácsos szerint, aki már a faltörő-ügyben is az egyetem álláspontja mellett nyilatkozott s a város szerepét „vétkes eljárás”-nak minősítette, — a tulajdonjogi kérdésben az egyetem joggal hivatkozhat az elévülésre, a hosszú és zavartalan birtoklásra, valamint a telekkönyvi helyzetre. A helytartótanácsban SUHAYDÁnak sikerült álláspontját elfogadtatnia. Így, amikor az ügyigazgatóság 1866 június 18-án részletesen indokolt jogi véleményében kifejtette,⁵² hogy az egyetem az összes valaha is könyvtári, mérnökiskolai és fűvészkerti helyiségek és ingatlanok kétségtelen tulajdonosa, a tanácsülés elrendelte, hogy mindezek visszaszerzé-

⁴⁹ OL Htt. 48859 és 50134/1866.

⁵⁰ OL Htt. 52848/1866.

⁵¹ OL Htt. 86067/1866.

⁵² OL Htt. 72379/1866.

sére bírói úton kell keresetet indítani, a korábban kiállított, ellenkező értelmű tulajdonjogi bizonyítványoknak ellent kell mondani és a városi tanácsot kárterítésért kell perelni.⁵³

A rend számára ismét szükségessé vált magasabb pártfogók igénybevétele. Újból Esztergom jelentkezett: SCITOVSZKY primás augusztus 29-én felségfolyamodványt nyújtott be a rend érdekében. Kifejtette, hogy a rend igazáról, kérelmeinek jogos voltáról meggyőződött. Véleménye szerint azonban a rend álláspontját nem csupán a jogi érvek kétségtelen volta támasztja alá, hanem az is, — itt ismétli SÁGODY és DENK régi érveit, — hogy a főváros egyre növekvő számú lakosságának pasztorációja terén a rend tagjaira komoly szükség van.

Ennek következtében kérte az uralkodót, hogy szerezzen érvényt 1855-i elhatározásának és a könyvtárat másutt helyeztesse el.

A primás beadványa hat nappal a porosz—osztrák háborút befejező prágai békekötés után kelt. Ez az időpont természetesen nem volt alkalmas arra, hogy a folyamodvány döntően befolyásolja a kérdés megoldását. A folyamodvány már az „alkotmányos” út megtartásával, a kancellárián keresztül érkezett le a helytartótanácsához. Pár nappal később futott be ugyanoda a primásnak az ügyigazgatósághoz intézett levele,⁵⁴ melyben SCITOVSZKY kifejtette, hogy a telek soha nem volt az egyetem tulajdona. Ugyanekkor az éppen tervbevelt nagyobbarányú könyvtárhelyreállítási munkálatokkal szemben ellentmondást jelentett be.

A helytartótanács választát SUHAYDA fogalmazta az egyetem részéről beadott dokumentumok, valamint az ügyigazgatóság fentemlített véleménye alapján. Kétségtelennek tartotta az egyetem tulajdonjogát s jelezte, hogy a helytartótanács véleményét a rend ismételt beadványai nem tudják megváltoztatni. Szerinte az 1855-i császári rendelet úgy jöhetett csak létre, hogy az egyetemi alap érdekeit akkor senki sem képviselte megfelelő eréllyel. Egyben utalt arra is, hogy a tulajdonjogi kérdés már bírói útra terelődött. A helytartótanács felterjesztése után pár héttel, február 17-én megalakult az ANDRÁSSY-kormány; az ún. „alkotmányosság” tehát — a koronázás kivételével — helyreállt. A király március 14-én kelt elhatározásában úgy döntött, hogy a kérdésben véglegesen csak akkor fog határozni, ha a peres eljárás befejeződik.⁵⁵ Ennek nyomán az ügyigazgatóság április 5-én formális keresetlevelet nyújtott be Pest város törvényszékéhez, amelyben az ingatlan mindazon részének a könyvtár birtokába való visszaadását kérte, amelyek valaha is a könyvtár birtokában voltak.

A jogvita bírói útra való terelése nem mozdította elő a könyvtár pillanatnyi helyzetét; a magyar bírósági eljárás hosszadalmassága, az ügy elintézése elé gördített mesterséges akadályok sorozata lehetetlenné tette a kérdés gyors megoldását, melyet pedig a könyvtár helyzete egyre sürgetőbbé tett. TOLDY ismételt fellépésére szeptember 12-én egy újabb műszaki bizottság vizsgálta meg a könyvtár állapotát s megállapította, hogy a tető beomlását csak azonnali beavatkozással lehet megakadályozni. Ez a szükségmegoldás is csak egy-két évre szól, „azontúl nem lévén emberi lehetőség az egész épület

⁵³ OL Htt. 48765 és 48770/1866. A városi tanács elleni eljárást az OL VKM 1915/1867 szüntette meg.

⁵⁴ OL Htt. 74117/1866.

⁵⁵ OL VKM 459/1867.

összeomlását elfordítani, mely a könyvtárak világtörténetében egyetlen!" Ha az új épület munkálatait 1868 kora tavaszán elkezdik, 1869 őszén megtörténhetik az átköltözés. A tervek készen állanak, a szükséges mintegy 100 000 Ft-nyi összeg a költségvetésben nem jelentős tétel.⁵⁶ Ami a telket illeti — fejtette ki TOLDY — „van az is. Mert lehetetlen, hogy Ő Cs. kir. Apostoli Felsége, *helyesben informáltatva a Minister Ur Ő Excja [Eötvös] által*, oda ne módosítsa 1855-iki legmagasb kéziratát, hogy tehát az egykori ferenczrendi klastromnak 83 év előtt egyetemünknek cserében a kir. várpalotáért, királyilag conferált része (hol most könyvtári helyiségeink vannak) a barátoknak ajándékozgatván, az ezen négyszög mellett fekvő telek a könyvtár birtokában maradjon.”

TOLDY tehát — most már konkrétan rámutatva a megegyezés tárgyi alapjára — újfent új épület létesítése mellett tör lándzsát s határozottan elveti az ideiglenes elköltözés gondolatát, mely megoldás a könyvtár munkáját évekre megbénítaná. Így „a könyvtár, egyetemi ifjúságunk e tudományos dajkája, sőt a tudósoknak is e nélkülözhetetlen tárháza évekre megszűnnék használhatni.” Tehát: új épület (lehetőleg a könyvtári telken) az egyedüli megoldás, mellyel a miniszter „új életre hívhatja a végveszélybe sodort intézetet”.⁵⁷

A könyvtár vezetőjének kétségbeesett segélykiáltása⁵⁸ eredménytelen maradt: 1868 elején a minisztérium még mindig az átköltöztetésről tárgyalt s csupán akkor tett le erről az elképzelésről, amikor TOLDY jelentette, hogy az e célból kirendelt bizottság az egész belvárosban nem talált a könyvtár elhelyezésére alkalmas épületet, tehát legalább a tatarozást minél hamarabb el kell kezdeni.⁵⁹

A rend merev álláspontja azonban nem csupán a per, hanem a tatarozás végrehajtása során is megnyilvánult, lehetetlenné téve itt is a kibontakozást. Jóllehet a ferences házfőnök és pártfogója, ROTTENBILLER polgármester képmutató módon több esetben felhívták illetékes körök figyelmét a könyvtár veszélyeztetett állapotára,⁶⁰ akkor azonban, amikor a tatarozás végrehajtására került sor s a jószándékot tettekkel lehetett volna bebizonyítani, a rend óvást jelentett be a rendházi padlásfeljáró használata ellen. DENK kifejtette, hogy a tetőjavítási munkálatokba csak akkor egyezik bele, ha ez tulajdonjogi vonatkozásban jogcímet nem jelent a könyvtár részére, ha a könyvtár haszonbért fizet s ha a minisztérium az egész frontot tataroztatja. Ha erre nincs mód, akkor a rend még városszépészeti szempontból se legyen kötelezhető a javításra, mivel „könyöradományokból él”⁶¹ és szegénységének oka az, hogy „a tőle abszolút kormányzás [II. JÓZSEF] idein elfoglalt és most is elfoglalva

⁵⁶ Költségvetési szempontból TOLDY nem ítélte meg jól a helyzetet. A VKM egész 1869. évi költségvetési kérése kb. 1,2 millióforint volt.

⁵⁷ EK. »Könyvtárépítés 1867/68«.

⁵⁸ A könyvtár roskadozó állapotát TOLDY és REITTER főmérnök több feljegyzése ismerteti. Nyomtatásban a legjobb MÁRKI József: *Könyvtári nefelejtés vagy a budapesti m. k. tudományegyetem könyvtárának rövid ismertetése (1778—1874)*. Bp. 1874. 8—13. l.

⁵⁹ OL VKM 6126/1868.

⁶⁰ BALÁZSOVITS i. m. 130. l. így sóhajt fel: »Faxint superi, ut praepotens (klaszszikus értelemben!?) universitas hungarica post tam longum sub tectis alienis gratuitum inquilinatum, suam bibliothecam ad sua recipiat!«

⁶¹ BALÁZSOVITS i. m. 135. l. szerint 1858—1863. között kegyes adományokból 16,000 Ft-ért építette fel a rendház a templom új tornyát. (A könyvtár évi dotációja ebben a korszakban 2000 Ft volt.)

tartott” rendházat nem kapja vissza.⁶² A minisztérium — jöllehet az egyezkedés elől elvileg nem zárkózott el — e zsarolási kísérlettel szemben erélyesen lépett fel és felszólította a rend pozsonyi tartományfőnökét, utasítsa a pesti házfőnököt az ellenszegülés megszüntetésére. Mivel ez a lépés sem vezetett eredményre, 1869. június 20-án NEDECZKY ügyigazgatósági alügyész felkereste a házfőnököt s kérte, hogy engedje meg a tetőre való feljutást. A házfőnök a közben beszólított szerzetesekkel elállta a feljáratot s kijelentette, hogy csak az erőszaknak enged. Az ügyigazgatóság erre elszánta magát a végső lépésre: karhatalmat helyezve kilátásba, nyolc napos záros határidőt adott. Csupán ennek az erélyes fellépésnek lett eredménye: a rend engedett és a tetőjavítás még a tél beállta előtt befejeződött.

A keresetlevél beadásától két év telt el, míg Pest város törvényszéke 1869. április 18-án meghozta az elsőfokú ítéletet. Már a fent ismertetett, a tetőjavítással kapcsolatos másodlagos jogvita tanulságai is arra mutatnak, hogy a kiegészítés politikai ténye nem jelentett lényeges változást a minket érdeklő kérdéssel kapcsolatos erőviszonyok terén. A polgári szervek hangneme ugyan egyre öntudatosabbá, erélyesebbé vált, az egyetem számára az abszolutizmus és provizorium éveihez képest szabadabb, liberálisabb, szabadgondolkodó elvi alapok hangoztatása vált lehetővé, a reakció erői azonban nem csökkentek. Sőt: látva a liberális fejlődés előtt álló lehetőségeket, erőit átcsoportosította és fokozta támadó lendületét. Éppen azokban az években, amikor a per folyt, zajlott le egy kemény egyházpolitikai küzdelem,⁶³ melynek egyik gyűjtőpontjában éppen a könyvtár sorsában is erősen érdekelt Eötvös József kultuszminiszter állott.

Eötvös már 1867-ben felvetette — a népoktatás decentralizálásának és bizonyosfokú laicizálásának érdekében — a „népnevelési egyletek” létesítésének kérdését. Javaslatát, majd különösen az állami népoktatásra vonatkozó javaslat a klérus viharos ellenállását váltotta ki. A klérus részéről a harcot az új primás, SIMOR János vezette, akinek az volt a véleménye, hogy az alkotmány rendelkezései az uralkodót a kegyúri vonatkozású kérdésekben nem kötik meg. Elképzelése szerint a katolikus egyház államot alkotott az államban. Érthető tehát, hogy SIMOR primásnak és a klérusnak sem a népművelés elmélyítését, állami ellenőrzését jelentő törvényjavaslatok nem nyerték meg tetszését, sem pedig abba nem nyugodhattak bele, hogy az egyetem és könyvtára, a tudományos képzés egyik központja, egyházi intézménnyel szemben pernyertes legyen. Eötvös az egyetemi oktatással kapcsolatban is azt tartotta szem előtt, hogy a papképzés felett is az állam gyakorolja a főfelügyeletet és az egyetemi vagyont ne kerüljön teljesen az ultramontanizmus szolgálatába. A katolikus autonómiával kapcsolatos tárgyalásoknak is az volt a fő célja, hogy az egyházkormányzatban minél erősebb legyen a világi elem. Azonban éppen az autonómiával kapcsolatos tárgyalások során — különösen az 1870-i autonómiai kongresszus alkalmával — Eötvös ráébredt arra, hogy a magyar klérus is híven követi IX. PRUS 1864-ben kiadott *Syllabus*ának elveit s az

⁶² OL VKM 4790/1869. Ugyanitt kiköti a házfőnök, hogy az építkezés vasár- és ünnepnapokon ne folyjék, »mint ezt már fővárosunkban is gyakorolni kezdik«. A további fejlemények: OL VKM 11536, 12080, 12377 és 13004/1869.

⁶³ Az egyházpolitikai küzdelemre l. SÖTÉR István: *Eötvös József*. Bp. 1953. 371. skk. l. és FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József*. Bp. 1903. 255. skk. l., valamint PACH Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszérének első évei Magyarországon*. Századok 1955 (89) 1. szám, különösen 62—67. l.

autonómiát (tehát az egyháznak az államtól való elválasztását) úgy értelmezi, hogy az államon belül az egyház teljes függetlenséghez jusson pl. az oktatás kérdésében is. Az 1869-ben összehívott vatikáni zsinat tárgyalásai, valamint a csalhatatlansági dogmának 1870 júliusában történt kihirdetése még csak fokozták a klerikális és liberális elemek éles küzdelmét. A dogma kihirdetését a kormány a püspöki karnak megtiltotta, ami újabb kemény belpolitikai vitára vezetett. A korabeli politikai röpiratok és élclapok (köztük elsősorban a *Borsszem Jankó*) éles, gúnyos, rendkívül kemény hangnemben tárgyalták a haladó erőkkel szemben fellépő klerikális mozgalmak szerepét s bírálták, kipellengérezték tevékenységüket.⁶⁴

E politikai küzdelem éveiben folyt le a könyvtár és a rend pere a bírói fórumok előtt. A könyvtár vezetője, TOLDY Ferenc sem maradt el a maró gúny fegyverének használatában a röpiratirodalom mögött s mindkét, a könyvtár ügyében kiadott írásában, valamint a miniszterhez írt felterjesztéseiben éles hangon támadta meg azokat, akik a könyvtár ügyét nem viselték eléggé szívükön, vagy részesek voltak abban, hogy a bírói fórumok nem ismerték el a könyvtár igazát.

Első röpiratát 1868 november 12-én adta ki⁶⁵ „proximus ardet Ucalagon” mottóval akkor, amikor a képviselőház pénzügyi bizottmánya SZONTAGH Pál javaslatára a könyvtár építésére előirányzott 100 000 forintot a költségvetésből törölte. TOLDY e hitel előirányzását a sürgősségre való tekintettel már a múlt esztendőben kérte. TOLDY szerint SZONTAGH arra való hivatkozással javasolta a törlést, hogy az egyetem katolikus intézmény s az állam veszedelmes elvet proklamálna egy egyházi intézmény segélyezésével. Ily vonatkozásban az egyetemi könyvtár és az egyetem ügye szoros kapcsolatba került az egyházi autonómia kérdésével, valamint a kérdésnek azzal a vetületével, hogy a katolikus autonómia megvalósítása a nemzetiségi egyházak hasonló jellegű és a polgári társadalom „magyar állameszmé”-je szempontjából veszedelmes törekvésekre vezethetett volna.

Kitűnik ez abból is, ahogy az 1868 november 12–13-i képviselőházi ülések az egyetemnek nyújtandó 50 000 Ft-os hitelkeret ügyét tárgyalták.⁶⁶ A képviselőházban TISZA Kálmán a kérdésben a következőket mondta: „nagyon szükségesnek tartanám, hogy tudjuk azt tisztán és határozottan, hogy a tisztelt miniszter úr ezen egyetemet hogyan tekinti: úgy-e, mint államintézetet? úgy-e mint felekezeti intézetet?” A liberális képviselők határozott választ kértek a minisztertől, a klerikális beállítottságúak viszont a kérdés elnapolását javasolták. Az ügyben DEÁK Ferenc is felszólalt s felszólalásával el is döntötte a vitát. Az egyetem történetéből vett adatokra, az egyetem teljes államosítását már elrendelő 1848:20. t. c.-re hivatkozva kijelentette, hogy az egyetemet állami tanintézetnek tekinti. Javasolta, hogy a minisztérium ne csupán az egyetem költségvetése felől tájékoztassa a házat,

⁶⁴ Az antiklerikális röpiratirodalom egyik legharcosabb művelője TOLDY Ferenc fia, TOLDY István volt. (Vö.: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. k. 233–237. l.) Az élclapok anyagára l.: KORODA M.—GYÓRY M.: *A sötétség trónállói*. Antiklerikális karikatúrák. Bp. 1953.

⁶⁵ T...: *Nyílt levél Sz. P. orsz. képviselő úrhoz a M. K. Egyetemi Könyvtár ügyében*. Pest, 1868. (Sz. P. = gömöri SZONTAGH Pál. Vö. SZINNYEI i. m. XIII. k. 1077–1078. l. és *Révai Nagy Lexicon* XVII. 709.)

⁶⁶ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának a) naplója X. k. 285. és 291. skk. l. b) jegyzőkönyve V. k. 93–94. l. c) irományai VI. k. 143–147. l.

hanem adjon felvilágosítást az egyetemi alapok világi és egyházi elemeinek összetétele felől is; kijelentette, hogy a kormány nem óhajtja elvenni az egyháztól jogos tulajdonát, azonban az állami tulajdon felett való döntés jogához ragaszkodik.

Az egyetem jellegének kérdése tehát a politikai küzdelem egyik tényezőjévé vált s az is maradt hosszú éveken keresztül. Ezen a vonalon kapcsolódott be a vitába TOLDY Ferenc röpirata, mely első fejezetében történeti adatokkal bizonyítja, hogy az egyetem csupán kezdetben volt egyházi jellegű s MÁRIA TERÉZIA óta állami intézménnyé vált. Ha pedig az egyetem állami, akkor fenntartása is az állam feladata. Az egyetem felekezeti jellegét sem az alapok eredete, sem a teológiai kar katolikus volta, sem temploma nem bizonyítja, amely utóbbi különben is „megszűnt az egyetem tényleges része lenni, mióta annak járása többé nem kötelező a kath. ifjúság számára.” „Az egyetem a tanításért van”, „minden nem katolikus, mint katolikus honpolgárok számára.”

Szintúgy az egyetem könyvtára is, „azon egyetlen egyetemes, rendszeres és rendezett ily élő intézete hazánknak, mely nyolczvannegy év óta egymaga nyitva áll folyton, naponként minden honfinak úgy, mint az egyetemi polgárnak.” A különben katolikus TOLDY logikusan bizonyítja be azt is, hogy a protestáns SZONTAGH Pál, akkor amikor az egyetemről a támogatást azért tagadja meg, mert az „pápista” intézmény, — nem a haladás gondolatát szolgálja. A felekezeti jelleg kérdése — fejt ki — „gyakorlatilag egyáltalán semmi súlyjal nem bír már ma, s még kevésbé bírand ezentúl, midőn azt a kor szelleme hallgatólag, de határozottan eldöntendi, és a hazafiak nem ezt kérdezik egymástól, ki milyen módon imádja istenét, hanem azt, hogy hű és hasznos polgára-e a közös hazának?” A röpirat újabb segélykiáltással záródik, a törvényhozásra hárítva a felelősséget a könyvtár közeljövőben várható összeomlásáért.

Az elsőfokú ítélet⁶⁷ két évvel a keresetlevél beadása után, 1869 tavaszán született meg. Az eltelt két esztendő alatt zajlottak le a fent már ismertetett egyházpolitikai küzdelmek. Alperesként KUBITS Mór ferencrendi tartományfőnök, felperesként HAMAR Pál közalapítványi ügyigazgató szerepeltek. A bíróság tagjai AGORASZTÓ Miklós főbíró, POPOVITS Sándor és THURY István tanácsosok voltak. Az ítélet a felperest keresetével elutasította s az alperes ferencrendet az általa bírt ingatlanrész birtokában meghagyta a következő indokok alapján :

- a) a rend 1784 előtt az ingatlant háborítatlanul birtokolta ;
- b) annak egyes részeit 1855-ben, ill. 1857-ben visszakapta ;
- c) 1855-ben a könyvtár más épületbe való elhelyezése az uralkodó kívánalmai között szerepelt ;
- d) a telekkönyvi kivonat csak a „birtoklás” tényére vonatkozik s nem a felvállalás alapon való tulajdonjogra ;
- e) a rend 1859-ben telekkönyvi átírás iránt beadott keresetét csupán „kellő felszerelés hiányában” utasították el.

Az ítélet már önmagában is homályos volt, mert — mint az ügyigazgatóság kifejtette — „belőle azt sem lehet megtudni, mi történjék az

⁶⁷ A keresetlevél, a három ítélet és a semmitőszéki döntés : Bp. I. ÁL. Pest város törvénytárája 3147/1867., az első- és másodfokú ítélet másolata : OL VKM 8353/1869 és 964/1870.

könyvtári helyiségekkel, miután az ítélet a szerzetet csak azon helyiségek birtokában és használatában hagyja meg, melyekben eddig is volt; a miből azt lehet következtetni, hogy a könyvtári helyiségek az egyetemnek ítéltettek meg hallgatag.”⁶⁸

Az ítélet indokolásához fűzött érvek megfelelő értékeléséhez és megértéséhez adalékul szolgálhat KUBITS Mórnak a királyhoz 1868-ban benyújtott folyamodványa. KUBITS ebben kifejti,⁶⁹ hogy „habár Felséged [1855-i] legmagasb elhatározása per tárgya nem lehet”, — a per mégis megindult. HAMAR Pál, „megfelejtkezve arról, hogy ő Felséged alattvalója, mindazáltal arra vetemedett, hogy . . . Felséged . . . legmagasb elhatározását *szomorú* emlékü, és minden törvény- és törvényes eljárás nélküli okmányok nevezze.” Ez esetben a HAMAR-hivatkozta osztrák polgári törvénykönyv is törvénytelen. Kéri tehát az 1855-i elhatározás érvényrejuttatását „Isten dicsőségére, és a buzgó catholicus nép lelki építése és boldogítására”, mivel „Felséged legmagasb elhatározásai által adott fejedelmi szent szavát semmiféle Bíróság, annál kevésbbé felperes Hamar Pál meg nem ingathatná . . .”

A ferences tartományfőnök tehát egy évvel a kiegyezés után, ravasz fogással, az uralkodónak az abszolút korban hozott elhatározására, mint szent és megváltozhatatlan uralkodói szóra hivatkozik, oly szóra, melybe az alkotmányos korszak bíróságainak nincs beleszólása. Ugyanekkor viszont — s ez az akkori közhivatali hangulatra is jellemző — a vallás- és közoktatásügyi minisztérium számvevőségének az a véleménye,⁷⁰ hogy a „rend semmi esetre sem fog megnyugodni s ő cs. s ap. kir. Felségének legmagasb kegyéhez fog folyamodni, mely aligha nem az 1855. évben megindult irányban fog nyilvánulni.”

Az ítélet után a minisztériumban is megerősödött az egyezkedési hajlandóság, a rend álláspontja viszont érthetően még merevebbé vált. Az ügyigazgatóság az ítélet ellen (annak homályos volta miatt) semmisségi panaszt, ítélkező része miatt pedig fellebbezést jelentett be. A fellebbezésben rendre cáfolta az ítélet indokolását s kifejtette, hogy „törvényes jogokat közigazgatási úton és hatalommal megsemmisíteni nem lehet, . . . hogy a felség nevében az abszolút kormány nem volt jogosítva az egyetem tulajdonát elajándékozni.”

Amint tehát az egyetem és könyvtár kérdése az építkezés hitelkeretének elmaradásakor a kultúrpolitikai küzdelem egyik tényezője lett, úgy a peres eljárásnak ez a fázisa a politikai küzdelem egy másik, akkor „közjogi harc”-nak nevezett vonalán emelte a közvélemény érdeklődésének előterébe ezt az önmagában sem jelentéktelen kérdést.

A másodfokú ítélet feltűnően hamar, már 1869 október 19-én megszületett. A pesti ítélőtábla FÁBRY István elnökletével, BLASKOVICH Kálmán előadásában foglalkozott az ügygel és az elsőfokú ítéletet „felhozott indokainál fogva” helybenhagyta. A másodfokú ítélet ellen beadott semmisségi panaszt 1870 április 23-án utasították el. A táblai ítélet után, 1870 augusztusában jelentette meg TOLDY második röpiratát,⁷¹ mely már szorosabban függ össze a peres eljárással. A röpirat szövegén már régen dolgozott. 1867-ben,

⁶⁸ OL VKM 8353/1869.

⁶⁹ OL VKM 7414/1868.

⁷⁰ OL VKM 8319/1868.

⁷¹ »Egy országos intézet . . .« (Vö. 25. jz.) Mindkét röpirat szerzősége az EK.-ban és az OL.-ban lévő TOLDY-szövegek alapján kétségtelen.

az akkori építkezési tervekkel kapcsolatban jelezte egyik felterjesztésében, hogy „megjő az idő, hogy elmondom a világ előtt, mikép kapta könyvtárunk bizonyos részről, mely magának az egyetem körül érdemeket igényel” (— itt az egyetemen belül működő egyházi reakcióra utal —) „a halálos sebet.”⁷² Majd az első, már ismertetett röpiratában utalt arra az „ármányszövedékre”, mely az 50-es évek elejétől kezdve megakadályozta a könyvtár felépítését s maró gúnnyal jegyezte meg, hogy míg az abszolút kormányzat, „ezen nemzetiségellenes kormány a tudományos érdekek iránt rokonszenvvel viseltett”, addig „magyar elleneink” (— azaz a politikai és egyházi reakció magyar származású képviselői —) 1852-ben megakadályozták a könyvtárépítést.⁷³

A per menete, az első két bírói fórum egyházpolitikai befolyásmentesnek egyáltalán nem nevezhető ítélete, valamint nem utolsó sorban a könyvtár egyre súlyosabbá váló helyzete⁷⁴ szükségessé tették, hogy mint a könyvtár felelős vezetője a szőnyegen forgó valamennyi kérdéssel a nyilvánosság elé lépjen. Röpirata bevezetésében utal arra, hogy a könyvtár kérdése — így vagy úgy — a fővárosi közvéleményt erősen foglalkoztatja. „Difficile est satiram non scribere” (nehéz szatírárt nem írni) akkor, amikor a közvélemény egyik része „kárörömmel” várja, hogy a soronkövetkező kúriai „szükségképpen” helybenhagyó ítélet nyomán „az ország értelmi haladására oly dicsően működő, világhírű műveltségű, tudós és szentséges franciscánus atyák vendégszobákkal, és egy pompás bérházzal gyarapodhassanak, melynek jövedelmei csupán a haza szellemi haladása előmozdítására lesznek általok fordítva.” — A továbbiakban a könyvtár történetét ismerteti, kezdve a nagyszombati időktől, különös tekintettel a telekügy fejleményeire. Ahogy közeledik a napi eseményekhez, úgy válik hangja egyre élesebbé, ostorozóbbá: különösen az 1866-i „faltörés” eseményeivel kapcsolatban. Jelzi a helyzetet a másodfokú ítélet után: „tomboló öröm minden színű és szabású barátok táborában, kísérve a syndicusok és faltörők török muzsikájától.” A röpirat utolsó fejezete „vissza és előre pillantás”, melyben TOLDY utal a kérdés kettős, magán- és közjogi oldalára.

Magánjogi szempontból hangsúlyozza, hogy az 1807-i csere alkalmával a rend a kártérítést minden jogfenntartás nélkül fogadta el, jöllehet a leirat „egyszer mindenkorra, multra és jövőre” szól. Viszont 1814—1846 között a rend nem törvény útján jogfenntartással, hanem csupán folyamodásokkal élt. Közjogi szempontból viszont azzal érvelt, hogy az 1548: 12. t. c. szerint a királynak jogában áll elhagyott szerzetesi javakat más — vallásos vagy oktatási jellegű — intézménynek adományoznia. II. JÓZSEFnek erre annak ellenére megvolt a joga, hogy nem volt megkoronázva, mivel 1784-ben nem privilégiumról vagy donációról volt szó, hanem egyszerű politikai intézkedésről. Az 1791: 32. és 36. t. c.-nek viszont csak a koronázatlan király privilégiális-donacionális intézkedéseit érvénytelenítették, egyebeket nem. FERENC JÓZSEF viszont 1855-ben az egyetem, tehát *világi* intézmény *magán*vagyona felől intézkedett, amire pedig még koronás királynak sincs joga.

Az 1855-i elhatározásért „a felelősség is nem ő felségét, hanem abbeli tanácsosát illeti, az akkori primást, SCITÓVSZKY [!] Jánost, kinek még sírjában

⁷² EK. »Könyvtárépítés 1867/68«.

⁷³ »Nyílt levél...« 18. l.

⁷⁴ 1869 elején már a két olvasóterem sem volt elegendő a növekvő forgalom lebonyolítására. (EK. »Könyvtárépítés« TOLDY EÖTVÖSNEK 1869. március 9-én.)

is zengjen utána a méltó vád, hogy nemes uralkodónktól jogsértést kért... De zengjen az [a vád] fülébe minden bírónak is, ki az egyetem a szentesített jogát törvénytelen ítélet által csorbítni merészlette.”

TOLDY a röpiratot közvetlenül megjelenése után, 1870 szeptember 1-én megküldte Eötvösnek.⁷⁵ Kísérőlevelében, (melyet a minisztérium iktatóhivatala „vádirat”-nak nevezett), éles hangon kelt ki mindazok ellen, akik eddig nem mozdították elő kellőképpen a könyvtár ügyét. S élesebben, mint a röpiratban veti fel a közjogi kérdést is: „Excellenciád a Scitovszky által mystificált fejedelemtől a „melius informandus princeps”-hez appellálhat; s ő, ki országos dolgokban is engedett, hogy ne engedhetne a magántulajdoni jog terén.” A pernek két fórumon való elvesztését HAMAR Pál közalapítványi jogügyi igazgató számlájára írja, akinek jelleme ellen nem támaszt ugyan kifogást, azonban képességeit a semmivel egyenlőnek, elfogulatlanságát kétségesnek tartja, mivel egykor SCITOVSZKY ügyvédje volt s most is confratere a barátoknak.⁷⁶

Végül megjegyzi, hogy a könyvtár érdekében kifejtett tevékenysége talán túllépi a kötelesség határát; erre azonban szükség van, mivel „még az Egyetemi Tanács is — (hol a papi és papos elem nem csak reverendában, hanem atilában is érvényeskedik és zsibbasztja a többiek meggyőződését is) — nem öröködik úgy az egyetemnek egyik legbecsesebb birtoka felett, mint kellene.”⁷⁷ — TOLDY levele a jelek szerint már nem jutott el Eötvös kezeihez. A szeptember 1-én kelt beadványt — nem tudjuk, miért? — csak november 13-án iktatták és azt a könyvtárügy miniszteriális referense, STAUDINGER Benedek titkár anélkül, hogy a miniszternek bemutatták volna, irattárba tétette. Eötvös viszont december elején újból súlyosan megbetegedett és 1871 február 2-án meghalt. Valószínűleg nem olvasta tehát TOLDY felterjesztését (talán magát a röpiratot sem); nem is volt már módja arra, hogy a per további menetébe beleszóljon.⁷⁸ Az az éles kritikai hang azonban, melyben TOLDY az ügy részletei felől a minisztert tájékoztatta, arra enged következtetni, hogy Eötvös és TOLDY között már korábbi kapcsolat volt a könyvtár s talán az általános tudománypolitika elvi kérdéseit illetően.

A táblai ítélet után másfél évvel, 1871 február 7-én (érdekes módon éppen az Eötvös halála és PAULER Tivadar miniszteri kinevezése közötti héten) hozta meg a Curia ítéletét, mely újfent a rend felfogása mellett foglalt állást. A magas bíróság személyi összetétele már eleve biztosította a rend érdekeinek megfelelő döntést: a kúriai tanács elnöke ugyanaz a FÁBRY István volt, aki az ügyet a táblán tárgyalta; beosztott bírója RÁTH Károly

⁷⁵ OL VKM 25865/1870.

⁷⁶ HAMAR Pál korábban valóban ügyvédje volt SCITOVSZKYNAK. (Vö.: SZINNYEI i. m. IV. k. 381. l.) — »Confrater« a többek közt »confraternitas«-nak is nevezett egyházi jellegű egyesület tagja. Ezek az egyesületek a megyéspüspökök irányítása alatt működtek; tagjaik nem tettek szerzetesi fogadalmat, de vállalták a rendi s általában egyházi célkitűzések megvalósításáért való tevékenységet. A rendi jogvédő (syndicus) minden esetben confrater volt. — Vö. a 83. jegyzetet.

⁷⁷ A jogvita során az abszolút kormányzat által kinevezett VIROZSIL Antal rektor, majd az 1865/66. tanévre választott WENZEL Gusztáv rektor kivételével az egyetem rektorai nem álltak a könyvtár ügye mellett.

⁷⁸ TOLDY felterjesztésének margóján ismeretlen kézírással a következő irón-bejegyzés olvasható: »Kinek köszönheti alulírott (Toldy), hogy fiából pap lett? egy leánya zárdában nevelkedik? talán ezt és még sokkal többet is a papoknak». A bejegyzés is mutatja, hogy az egyházpolitikai küzdelem a társadalom meglehetősen széles rétegeit érdekelte.

volt. Az ítélet a törvényszéki indokolást még ki is bővítette kifejtve, hogy az egyetem soha nem volt az ingatlan tulajdonosa, ott csupán tettleges elhelyezést nyert, a telekkönyvi bejegyzés felvállás híján nem biztosít tulajdonjogot, elévülés esete nem áll fenn, mivel a felperes nem bizonyította a tulajdonjogot, az 1807-i kárpótlás is a rend tulajdonjogát bizonyítja stb. stb. Az indokolás egyes pontjai kimutathatóan szinte pontról-pontra egyeznek a rend és SCITOVSKY felterjesztéseinek pontjaival, az azokban foglalt érvekkel. Az ítélet ellen az ügyigazgatóság semmisségi panaszt jelentett be. A Curia mint semmítőszék 1871 június 13-án a panaszt elvetette, mivel a felperes a harmadbíróság ítéletét ugyanolyan semmisségi indokokkal, mint a másodbíróságét „megtámadni jogosítva nincs; az ítélet indokai pedig semmisségi panasz tárgyát egyáltalán nem képezték.” A könyvtár és a rend közötti jogvita bírósági fejezete ezzel lezárult.

A felperes könyvtár nem kapta vissza még azokat az ingatlanrészeket sem, melyek régebben birtokában voltak; az alperes ferences rend viszont nem tudta elérni, hogy a könyvtár kiköltözködjék az épületből. Mindkét fél helyzete tisztázatlan maradt. A könyvtár a per elvesztése miatt került kényelmetlen helyzetbe, a rend viszont a belpolitikai körülmények alakulása következtében nem örülhetett tiszta szívből a részleges sikernek. Ez a mindkét fél számára tisztázatlan helyzet már eleve magában hordta a kölcsönös megegyezés lehetőségét. Még bizonyos időnek kellett azonban eltelténie, amely ezt a szándékot megérlette.⁷⁹

A semmítőszéki ítélet és a megegyezés közti időszak könyvtári történetére a parlamenti naplók, valamint egy Szász Károly kezéből származó röpirat nyújtanak felvilágosítást. A magyar könyvtárügy, az egyetem és az egyetemi könyvtár kérdése ugyanis az 1869—1872 között ülésező országgyűlés tárgyalásai során minden évben többször szerepelt, mint erre Szász Károly röpiratának bevezető sorai is utalnak.⁸⁰ A parlamenti napló soraiból valóban élénk táruznak tudománypolitikai közéletünknek mindazon lényeges kérdései, melyek ez idő tájt az érdeklődés központjában állottak: az egyetem jellege, az egyetemi tanárok fizetése, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kettéválasztása, az egyetem szervezeti és oktatási reformja, a magyar könyvtárügy és az egyetemi könyvtár kérdései. Élénk lépnek az akkori tudománypolitikai közélet azon szereplői is, akik a minisztérium egyházpolitikai vita jellegét öltő költségvetési tárgyalásai során a haladó álláspontot képviselték és sikraszálltak az egyetem világi jellege, anyagi érdekei mellett.

A haladó álláspont egyik vezéralakja — ha most csak a könyvtári kérdést vizsgáljuk — HENSZLMANN Imre, a kiváló régész. Az 1870. évi költségvetési tárgyalások során kijelentette, hogy „az úgynevezett vallásos, de valóban csak hitfelekezeti célokra tett költség”-nek „az ismeretek és tudományok terjesztésére tett költségek”-hez való aránya 1.61 : 1.77, tehát a tudományos ismeretek terjesztésére szánt összeg alig valamivel haladja túl az egyházi célokra szánt összeget. Ennek egyik eredménye az, hogy a három pesti nagy könyvtár (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára) egyenként 5000, összesen 15 000 Ft-ot kap összes szükségleteire, mely összeg 1/5-e annak az összegnek, melyet a British Museum

⁷⁹ RÓMER i. m. 177. l. annyit jegyez meg, hogy bár a rend a pert megnyerte, tanácsosabbnak vélték a megegyezést.

⁸⁰ Szász Károly i. m. 37. l.

könyvtára évente — könyvkötésre fordít. Ugyanekkor hiányolta az új könyvtár építésére szánt összeget is, mely akkor, amikor a könyvtár „szánandó, három ízben összefofozott és összehengerdázott” épületét a ferences atyák igénylik maguknak, elsőrendűen szükséges lenne.⁸¹

Ugyanebben az ülészakban — melyen élesen felvetették az egyetem jellegének, az egyetemi alapok összetételének kérdését — pár nappal később újból megemlítette a dotáció kérdését s akkor a bécsi császári könyvtár évi 20 000 Ft-os költségvetésével érvelt. Ezzel szemben a magyar könyvtárak ellátása „valóságos nyomoruság, ez iszonyu! ily tételekkel nem léphetünk a külföld elé!” Már maga az a tény is, hogy a miniszter értekezletre hívta a három nagykönyvtár vezetőit a szerzeményezési tervek egybehangelása céljából, önmagában mutatja, „mily nagy a szegénység nálunk.” A rosszul értelmezett takarékossgal azonban fel kell hagyni és mindhárom könyvtárnak egyenként legalább évi 10 000 Ft dotációt kell engedélyezni. Eötvös válaszában azt javasolta, hogy az összeg nagyobb részét a múzeumi könyvtárnak adják, mivel az egyetemi könyvtárban az épület állapota nem engedi meg tekintélyesebb új könyvanyag elhelyezését.⁸²

A következő évben, pár nappal Eötvös halála és a Curia ítélete után HENSZLMANN kifejezetten a telekperben jelentett be interpellációt azzal a céllal, hogy az új minisztert, PAULER Tivadart színvallásra kényszerítse. Három kérdést tett fel:

a) jól védelmezte-e HAMAR Pál az egyetem ügyét s igaz-e, hogy ő „confrater franciscanorum”?

b) szándékozik-e a miniszter a pert felülvizsgáltatni?

c) a per végleges elvesztése esetén hajlandó-e a királynál cseretelek ügyében közbenjárni?⁸³

PAULER több mint két hónap múlva adta meg a választ és „színt vallott”, mint a polgári liberalizmus formalizmusának kendőzetlen képviselője. Kijelentette, hogy a „bírói hatalomnak függetlensége, a hozott ítéleteknek tiszteletbentartása és szentsége a polgári szabadságnak egyik oszlopát képezi”, — éppen ezért nem óhajt a kérdés igazságszolgáltatási részébe beleszólni. Ami HAMAR szerepét illeti: ügybuzgóságában nem kételkedik; 1855-ben valóban syndicusává választotta az érsekújvári ferences rendház, azonban erről a megbízatásáról még a per megindulása előtt lemondott. A harmadik kérdésre nem válaszolt.⁸⁴

A telekper ügyében TÁNCICS Mihály is felszólalt s megkérdezte a minisztertől, „nem szándékozik-e a Ferencz rendiek szerzetét utasítani, hogy az egyetem könyvtárát, illetőleg helyiségét sajátjokul tulajdonítani ne merészeljék?”⁸⁵ PAULER ekkor is formális és kitérő választ adott megjegyezve, hogy a törvényes bíróságok ítéleteit politikai hatóság nem változtathatja meg.

A kérdést azonban a képviselőház haladó szellemű, hazafias tagjai a semmitőszéki döntés után sem hagyták elaludni. 1871 decemberében P. SZATHMÁRY Károly szólalt fel a könyvtár érdekében. Rámutatott arra, hogy a könyvtár lehetetlen állapota miatt most már súlyos nehézségek mutat-

⁸¹ Napló V. k. 404. skk. l. (1870. febr. 17.) Ugyanitt javasolja a VKM kettéválasztását is.

⁸² Napló VI. k. 171—172. l.

⁸³ Napló XIII. k. 169—170. l.

⁸⁴ Napló XVI. k. 66—67. l.

⁸⁵ Napló XIV. k. 189. l.

koznak az olvasók kiszolgálása terén, majd rátért a per kérdésére. Véleménye szerint a per eredménye nem indokolja azt, hogy a könyvtárról ne gondoskodjanak. Meg kell szüntetni azt a lehetetlen állapotot, hogy az „egyetemi könyvtárnak egy szép reggelen azt fogják mondani az illető házi urak: tessék kimenni. Miután ott közelben az egyetemnek birtoka nem létezik, körülbelül egy-két évig a fiatalágnak nem lesz egyetemi könyvtára.”⁸⁶ 1872 januárjában még tovább ment és felvetette a kérdést: „hogy ha lehet a kisajátítási törvényt igénybevenni akkor, midőn a közegészség... szempontjai lebegnek az ember szeme előtt, ha lehet lerontani a polgárok lakát, melyekben, őseik, szüleiék éltek, akkor nem tudom, miért ne lehetne akkor is igénybe venni, midőn arról van szó, hogy ne kelljen egy tudományos intézet könyvtárát, mely az ifjúság fő szellemi táplálékát képezi, átvinni egészen más helyre, mely legalább két évet fog igényelni, míg újra használható lesz.”⁸⁷ Ugyanezen az ülésen határozati javaslatot is terjesztett elő, melyben „tekintetbe véve országos gyűjteményeink — különösen országos könyvtáraink összefüggéstelen és szervezetlen állapotát, hiányait és célszerűtlen elhelyezését, de figyelembevéve azt is, hogy e hiány és szervtelenség, valamint... túlköltekezés kikerülése céljából a törvényhozás egy országos könyvtár felállítását már különben is sürgette és elrendelte” — egy országos bizottság kiküldését javasolja.⁸⁸

A magyar könyvtárügynek ezzel a könyvtárpolitikai szempontból lényeges kérdésével foglalkozik Szász Károly röpirata, mely első fejezetében a kérdés elvi oldalát tárgyalja. Vitatja, hogy vajon helyes lenne-e, ha a három tudományos nagy könyvtár mellett egy negyedik, Országos Könyvtár létesülne. Szerinte arra kell inkább törekedni, hogy valamilyen kapcsolat keletkezzék a három nagy könyvtár között. Erre két lehetőség kínálkozik: a három nagy könyvtár szervezeti egyesítése vagy köztük szoros együttműködés megteremtése. Az egyesítés ellen szól a három könyvtár jellegének, funkciójának különböző volta, a helyiség és a pénzbeli keret hiánya. Maradna tehát a szoros együttműködés megteremtése, mely többek között tervszerű gyarapítást, a fennálló hézagok kiegészítését tenné lehetővé. Így el lehetne érni, hogy a három könyvtár „együttvéve mégis egy teljes, egyetemes országos könyvtárt képezzen.” Ezzel természetesen együttjárna bizonyos szakmai „profil” kialakítása is. Véleménye szerint a Múzeumi Könyvtár „tisztán magyar könyvtár”, azaz Hungarica-gyűjtemény, az Akadémiai Könyvtár elsősorban a magyar nyelv-, irodalom- és történelem-tudomány szakkönyvtára, az Egyetemi Könyvtár pedig „amennyiben a más kettő által fődözve nincs, egyetemes jellegű.” — A röpirat második fejezete (amely majdnem teljes egészében TOLDY adatai és szövege alapján készült),⁸⁹ egyenként ismerteti a három könyvtár történetét, könyvanyagának jellegét. Az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatban utal a könyvtár épületének nyomorúságos állapotára, valamint arra, hogy az új épület létrejötte „az ismeretes pör elvesztése után a ferenczrendiekkel szemben ismét beláthatlan távolba van odázva.” — A harmadik fejezet az országos könyvtár megteremtésének gyakorlati feltételeit vizsgálja.

⁸⁶ Napló XIX. k. 371. l.

⁸⁷ Napló XX. k. 96. l.

⁸⁸ Napló XX. k. 70. l. Az országos könyvtár kérdését a képviselőház első ízben 1871. jan. 25-én (Napló XII. k. 165–166. l.), másod ízben 1871. dec. 7-én (Napló XVIII. k. 314–315. l.) tárgyalta.

⁸⁹ EK. »Könyvtárépítés 1869«. TOLDY véleményes jelentése a könyvtárügyben.

A vezetés kérdését egy országos könyvtári főigazgató kinevezése oldaná meg, aki a három nagykönyvtár igazgatójával collegiumot alkotna. E collegium feladata lenne a könyvtárügy elvi és gyakorlati kérdései terén való javaslat-tétel, ill. intézkedés, főként a beszerzési tervek egybehangolásának vonalán.

Szász Károly röpirata, valamint az ismertetett parlamenti vitaanyag világosan mutatja, hogy a magyar könyvtárügy, benne az egyetemi könyvtár kérdése széleskörű érdeklődést keltett. Az egyetemi könyvtár és a rend perében létrejött jogi holtpont — mint ez a röpiratból is kitűnik — megnehezítette a kérdés megoldását. Viszont ez a holtpont ugyanekkor, kapcsolatban az általános érdeklődéssel, elő is segítette a kibontakozást és lehetővé tette a megegyezés létrejöttét. Abban, hogy ez a megegyezés megszületett, többek között szerepet játszott az is, hogy az egyetem ügye általában s a könyvtár kérdése ezen belül (különösen az egyházpolitikai küzdelmek során) magasabb szinten is szóba került.

A már régen esedékes megegyezés („Egyesség”) 1872 május 26-án jött létre.⁹⁰ Ebben a tanévben TOLDY Ferenc volt az egyetem rektora; magas állása, valamint az a tisztelet, amely személye, több évtizedes tudományos kutatómunkája iránt megnyilvánult,⁹¹ szintén hozzájárulhattak ahhoz, hogy a kérdés rendeződött. — A megegyezés szerint a vitatott ingatlant telek-könyvtárral is megosztották s az egyetemnek jutott az a rész, ahol jelenleg a könyvtár áll. A régi könyvtári helyiségek teljes berendezését az egyetem kapta meg. A könyvtári helyiségek — addig, míg az új könyvtárépület el nem készül, de legfeljebb öt évig — az egyetem használatában hagyták meg, viszont az egyetem az építkezés megkezdésétől évi 2000 Ft haszonbér fizetésére kötelezte magát. A rend az egyetemnek jutó telekrészen lévő épületek használatában az építkezés kezdetéig megmaradt. — A megegyezést a király 1872 augusztus 1-én kelt elhatározása alapján TREFORT Ágoston, az új miniszter október 29-én hagyta jóvá. A jóváhagyás után gyors ütemben indultak meg a könyvtárépítkezéssel kapcsolatos tárgyalások. Ezek eredményeként SZKALNICZKY Antal műépítész — a Központi Egyetem, az orvostéri épületek és a Főposta építője — 1873 május 1-én benyújtotta a könyvtári építkezés teljes költségvetését.⁹² Ezzel kezdetét vette a könyvtár történetének új fejezete, a jelenlegi épület felépítése.

Az adott társadalmi viszonyok között az egyetem és a könyvtár természetesen nem tudott teljesen kielégítő eredményt elérni s nem tudta megszerezni mindazt, amiért 1867-ben a küzdelembe indult. Az eredmény azonban — éppen az adott viszonyok figyelembevételével — kielégítőnek mondható. A haladás erői — elsősorban a könyvtár vezetője, a közgazgatásban szerepet játszó haladó felfogású közalkalmazottak, az egyetem haladó professzorai, valamint az országgyűlés antiklerikális elemei — megakadályozták azt, hogy világraszóló kultúrbotrány keretében az egyetem könyvtára hontalan legyen és évekre lehetetlenné váljék kincseinek felhasználása az egyetemi ifjúság,

⁹⁰ OL Rekt. 1872/1873. tanév 175. és 342. szám.

⁹¹ Napló XX. k. 205. skk. I. HORVÁTH Mihály javaslatára 1872. január 15-én az ötvenéves írói jubileumát ülvő TOLDY-nak a képviselőház 4000 Ft évdíjat szavazott meg, »kárpótlásul azon hivatalos díjakért, melyekről ez esetben lemondana«, hogy így a »mellékes hivataloskodás«-tól mentesítve teljes munkaerejét a magyar irodalom története megírására szentelhesse. — A »mellékes hivataloskodás« a könyvtárigazgatásra, melytől TOLDY csak 1874-ben vált meg, nem vonatkozott.

⁹² OL VKM 4041/1874.

a tudomány haladása érdekében. Kizárólag a ferences rend és a magas egyházi körök merev, reakciós állásfoglalása akadályozta meg azt, hogy ez a megegyezés már nem jóval hamarabb jött létre. A rend ez irányú tevékenysége során felhasználta az összes számbajövő tényezőket: a mindenkori esztergomi érseket, a politikai és tudományos közélet klerikális felfogású személyiségeit, elsősorban a pesti városháza reakciós vezetőségét.

Az Egyetemi Könyvtár története — mint láttuk — nem volt független (mint ahogy egyetlen jelentős vagy jelentéktelen intézmény története nem lehet az) a kor társadalmi fejlődésének egészétől. Az abszolutizmus és a korai polgári liberalizmus haladó és reakciós erőinek küzdelme a könyvtár életében és sorsában is világosan kirajzolódik. Az egyes intézmények története azonban nem csupán a társadalmi fejlődés egészének nyújtja kicsinyített képét, hanem világot vet az illető intézménynek a felettes szervekkel, testvérintézményekkel való kapcsolatára is.

Igy az Egyetemi Könyvtár története nem választható el sem az Egyetem, sem a többi magyar nagykönyvtár történetétől, mivel a könyvtárak — s ez a művelődési szempontból jelentős könyvtárakra fokozott mértékben vonatkozik — az ország tudomány- és kultúrpolitikájának mindig alkotói és tevélegesen szereplői voltak.

TÓTH ANDRÁS.

ANDRÁS TÓTH: LUTTES POLITIQUES AUTOUR DE LA CONSTRUCTION DU BÂTIMENT DE LA BIBLIOTHÈQUE UNIVERSITAIRE DE BUDAPEST

La construction du nouvel édifice de la Bibliothèque Universitaire fut achevée en 1876, c'est-à-dire quelques années après la conclusion d'une longue et fastidieuse action possessoire entre la bibliothèque et le couvent des franciscains de Pest.

C'est en 1690, que l'Ordre reçut le terrain en question par un acte de donation de la part de l'inspecteur caméral de Bude. En 1784, lors de la réduction des effectifs de l'Ordre, le terrain et la plus grande partie du couvent — construit dans la première moitié du XVIIIe siècle — furent donnés par décret royal à la Bibliothèque Universitaire. Au début du XIXe siècle, l'immeuble fut dûment porté au registre foncier en faveur de la bibliothèque qui, depuis ce temps-là, n'a pas quitté le bâtiment.

Les franciscains faisaient des démarches répétées afin de pouvoir rentrer dans leur bien, mais jusqu' à 1848, toutes leurs tentatives échouèrent : les autorités ne reconnurent pas la légitimité de leur réclamation. En 1846 par exemple, il devint évident à propos des débats sur les projets de construction de l'Université que, pour l'opinion publique aussi bien que pour les autorités, l'immeuble en question fut considéré comme propriété indiscutable de la bibliothèque.

Après la débâcle de la guerre pour l'indépendance, la situation fut changée. Alors, les franciscains pouvaient compter sur l'appui du gouvernement absolutiste, de sorte qu'ils croyaient le moment favorable à réaliser leur ancien projet. En choisissant la «*via politica*», et appuyés par le conseil municipal de Pest et par le cardinal d'Esztergom ils emportèrent un décret de FRANÇOIS JOSEPH, selon lequel la bibliothèque aurait dû déménager du bâtiment. Mais il était impossible de trouver un nouvel édifice pour la bibliothèque de sorte qu'elle ne put être délogée et permettait à un nombre toujours croissant de lecteurs de trouver accès aux livres.

En 1866, à la veille du rétablissement du gouvernement constitutionnel, la bibliothèque se décida à exercer des représailles contre les moines et contre le conseil municipal ; elle passa à l'offensive et demanda par voie judiciaire la remise du bâtiment entier à sa disposition. Cette action — malgré qu'elle fût d'abord au centre de l'intérêt public et le sujet d'une controverse de pamphlets — ne réussit pas. Le tribunal de première instance fit le jeu du conseil municipal : le déboutement était donc à attendre. Les sentences de deuxième et de troisième instance furent également négatives. Enfin à la cour de cassation l'appel fut rejeté pour vice de forme, sans être traité à fond.

C'est ainsi qu'après une procédure judiciaire de quatre années, la controverse arriva au point mort : ni la bibliothèque, ni les franciscains n'ont reçu l'immeuble en entier. Mais la question ne fut pas encore enlevée de l'ordre de jour : un débat parlementaire en est la preuve. A cette époque d'ailleurs, les deux adversaires cherchèrent déjà le moyen de se tirer d'affaire à l'amiable. En 1872, un accord se fit, selon lequel le terrain fut définitivement partagé en deux. Ce fut bien le dernier moment pour commencer la construction du nouveau palais de la bibliothèque, étant donné que l'ancien bâtiment était déjà dans un état tellement délabré qu'il menaçait ruine à chaque instant.

Les opérations politiques, culturelles et judiciaires de la bibliothèque contre les prétentions réactionnaires et antiscientifiques du conseil municipal et des cléricaux étaient conduites par François TOLDY, directeur de la bibliothèque. Il fut soutenu dans cette lutte par les facultés de l'université et par des intellectuels — fonctionnaires, savants, politiciens, ingénieurs, etc. — qui considéraient la bibliothèque comme centre de l'enseignement et des recherches scientifiques, et qui — après 1867 — affrontèrent ouvertement le danger des aspirations ultramontaines.